PURANIC WORDS OF WISDOM

[अष्टादशपुराणान्तर्गत-नीतिसार-सुभाषित-संग्रहः]

COLLECTED AND EDITED BY

A. P. KARMARKAR, M. A., LL. B., Ph. D.

Professor of Indian History, Post-graduate Department,
ıaratiya Vidya Bhavan, Bombay, & Recognised Teacher for M. A.
in Ancient Indian Culture, by the University of Bombay

Price Rs. 2/-

Bharatiya Vidya Bhavan

BOMBAY

1947

CONTENTS

To

Shri K. M. Munshi,

The Savant and Maker of Nav-Gujarat

On the occasion of his Diamond Jubilee Celebration

(7th January, 1947)

PREFACE

The Purāṇas are the most marvellous documents written by the Pilgrim Fathers of ancient India. Leaving aside the chaff which has alone attracted the attention of many, we find in them a living literature which has guided the practical and philosophical life of the Indians since times immemorial. This statement stands true in regard to all the branches of culture. However, we propose to deal here with the problem of the words of wisdom so finely depicted in this rich mine of Purāṇic lore.

The expression that is generally applied to such kind of literature is 'Subhāṣita' or 'Nītivākya'. Though *Nīti* has in later times included so many other topics as polity and economy also, still the earliest significance of it seems to have been restricted to that of the sense carried by the term Subhāṣita. The Śiva Purāṇa describes the three-fold characteristic of the Subhāṣitas thus:

वचनं त्रिविधं शैलं लौकिके वैदिकेऽपि च ॥
सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो निर्मलज्ञानचक्षुषा ॥ ३० ॥
असत्यमहितं पश्चात्सांप्रतं श्रुतिसुंदरम् ॥
सुबुद्धिर्वक्ति शत्रुर्हि हितं नैव कदाचन ॥ ३१ ॥
आदावप्रीतिजनकं परिणामे सुखावहम् ॥
दयालुर्बोधशीलो हि बोधयत्येव बान्धवः ॥ ३२ ॥
श्रुतिमात्रात्सुधातुल्यं सर्वकालसुखावहम् ॥
सत्यसारं हितकरं वचनं श्रेष्ठमीप्सितम् ॥ ३३ ॥

शिवपुराण, रुद्रसंहिता (खंड ३). अ. ३३.

Thus the first kind may be defined as the one which is pleasant to the ears instantaneously but untrue and unwholesome in the long run. It is never advisable (to follow) and is spoken by an enemy with a good heart (31). The second is uttered by a relative, who is kind and intelligent. It is unpleasant at first sight but happy ultimately (32). The third type is the best which is wholesome and the gist of truth, and like nectar immediately it falls on the ears, and which is wholesome all the time (33).

Keeping these essentials in view, we may just see what a vast field the Nīti passages may cover in literature. In fact, they become all-inclusive—always having their own say in connection with all the philosophical outlook of man.

The Purāṇic Subhāṣitas, which are equivalent to the Nīti passages, are numerous and varied. In fact they cover the various topics regarding women, the wise and the good, the friend and the enemy, true life, wealth and poverty, destiny and action, and all other topics—which directly affect the culture and the ordinary life of man. In fact, being sometimes humorous, at others reaching and rending the hearts of those against whom they are directed, they on

the whole, form themselves a moral code for humanity in general and Indians in particular.

The Pañcatantra, Hitopadeśa, the Śatakatrayī, the Subhāṣita-saṁgraha, the Anyoktyaṣṭaka-saṁgraha and others form a few works on Subhāṣita literature. But the Purāṇic literature on the same including the Bṛhaspati and Śaunakīya Nītisāras (Garuḍa Purāṇa, Purvakhaṇḍa-Ācārakāṇḍa, Adhs. 108-114 and Adh. 115) are of an all-inclusive nature. It may be on an occasion of the observance of a vow or Vrata, or the narration of a tale, or the description of a particular scene like the *Rāsakrīḍā*, or a discourse on a philosophical topic, that a Subhāṣita might have emerged itself.

The Purāṇas being for both the rich and the poor, the innocent and the wiser folk of the nation, we find in the Subhāṣitas also an address to humanity from a common platform. In fact while laying stress on Varṇa and Āśrama, we find that they have not lost sight of Dharma or right conduct. Further the Bṛhaspati and the Śaunakīya Nītisāras, while dealing with the problem of the duties of a king, deal also with other factors concerning the whole of humanity.

The Purāṇic Subhāṣitas convey the ideals of the Hindu mind. While condemning a miser, they also condemn the sentiment of vanity possessed by the rich. While condemning the world of womenfolk for their crooked nature and cunning, they have also laid bare before us their true value as the builders of society. While recommending the practice of Yogic and other exercises, they have also idealised the more simple and nobler ideals of a householder's life.

It is worth noting that the Viṣṇu Purāṇa specifically states that Prahlāda first of all was made to learn the Subhāṣitas. Ah! how wise it should be if the same curriculum is kept before the younger generation of India to day.

The Purāṇic Subhāṣitas have much in common with the contents of the Śatakatrayī, the Gītā, the Hitopadeśa, the Pañcatantra, Manusmṛti and other works. The Bṛhaspati and Śaunakīya Nītisāras are exactly similar to the Śatakatrayī. As observed by me elsewhere they seem to belong to about the tenth or the eleventh Century A. D.

As space does no permit us, we wish to leave more to the readers to appreciate the contents of the Purāṇic Words of Wisdom.

Bombay, Caitra Pratipadā,
23rd March 1947.

A. P. Karmarkar

Puranic Words of Wisdom

(अष्टादशपुराणान्तर्गत-नीतिसार-सुभाषितसङ्ग्रहः)

I Women (स्त्री).

१ गते भर्तरि या नारी शृङ्गारं कुरुते यदि ॥
रूपं वर्णं च तत्सर्वं शवरूपेण जायते ॥ ८० ॥

पद्म. भूमिखड. अ. ४१.

२ परस्त्रीमुखसौन्दर्यं परद्रव्यं च सर्वदा ॥
दृष्ट्वा कामाभिसङ्क्लिष्टा दह्यन्ते मूढमानसाः ॥ ४३ ॥

पद्म. क्रियाखण्ड. अ. ४.

३ स्त्रीसंगमे तथा गीते द्यूते व्याख्यानसंगमे ॥
व्यवहारे तथाहारे त्वर्थानां च समागमे ॥ ६० ॥

४ आये व्यये तथा नित्यं त्यक्तलज्जस्तु वै भवेत् ॥
न कुंचितेन गूढेन नित्यं प्रावरणादिभिः ॥ ६१ ॥

५ क्षुधार्तेन भयार्तेन तृष्णार्तेन तथैव च ॥
गानयोगो न कर्तव्यो नांधकारे कथंचन ॥ ६२ ॥

लिङ्ग. पूर्वभाग. अ. ३५.

६ मुनीनां मानसं प्रायो यत्पश्चादपि तन्मृदु ॥
स्त्रियः कठोरहृदयाः स्वरूपेणैव सत्तम ॥ २४ ॥

स्कांद. काशीखंड. अ. ५९.

७ जलौकयोपमीयंते प्रमदा मंदबुद्धिभिः ॥
मृगीदृशां जलौकानां विचारान्महदंतरम् ॥ ८५ ॥

८ जलौका केवलं रक्तमाददाना तपस्विनी ॥
प्रमदा सर्वदादत्ते चित्तं वित्तं बलं सुखम् ॥ ८६ ॥

९ दक्षा प्रजावती साध्वी प्रियवाक्यवशंवदा ॥
गुणैरमीभिः संयुक्ता सा श्रीः स्त्रीरूपधारिणी ॥ ८७ ॥

स्कांद. काशीखंड. अ. ३६.

१० विधवानां स्तना यद्वद्वृथैव विलयंति च ॥
उन्नम्योन्नम्य तत्रोच्चैस्तद्वत्खलमनोरथः ॥ ६६ ॥

११ भवेत्कूलंकषा यद्वदल्पवर्षेण कन्नदी ॥
खलार्धिरल्पवर्षेण तद्वत्स्यात्स्वकुलंकषा ॥ ६७ ॥

१२ अविज्ञायान्यसामर्थ्यं स्वसामर्थ्यं प्रदर्शयेत् ॥
उपहासमवाप्नोति तथैवायमिहाचलः (विंध्याद्रिः) ॥ ६८ ॥

स्कांद. काशीखंड. अ. ५

१३ [शयनासनयानानि कुणपं स्त्रीमुखं कुशाः ॥
यज्ञपात्राणि सर्वाणि न दुष्यंति बुधाः क्वचित् ॥ ४४ ॥]

१४ वत्सः प्रस्रवणे मेध्यः शकुनिः फलपातने ॥
नार्यो रतिप्रयोगेषु श्वामृगग्रहणे शुचिः ॥ ४५ ॥

१५ अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ॥
पादयोर्ब्राह्मणा मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः ॥ ४१ ॥

१६ [बलात्कारोपभुक्ता वा चोरहस्तगतापि वा ॥
न त्याज्या दूषिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते ॥ ४७ ॥]

१७ आम्लेन ताम्रशुद्धिः स्याच्छुद्धिः कांस्यस्य भस्मना ॥
संशुद्धी रजसा नार्यास्तटिन्या वेगतः शुचिः ॥ ४८ ॥

१८ [मनसापि हि या नेह चिंतयेत्पुरुषांतरम् ॥
सोमया सह सौख्यानि भुंक्ते चात्रापि कीर्तितम् ॥ ४९ ॥

१९. तदभ्यर्च्याः सुवासिन्यो भूषणाच्छादनाशनैः ॥
भूतिकामैर्वरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५० ॥]

२० यत्र नार्यः प्रमुदिता भूषणाच्छादनाशनैः ॥
रमंते देवतास्तत्र स्युस्तत्र सफलाः क्रियाः ॥ ५१ ॥

स्कांद. काशीखंड. अ. ४०.

२१ [स्त्रियः पवित्राः सततं नैता दुष्यंति केनचित् ॥
मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ ३७ ॥]

२२ पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगंधर्ववह्निभिः ॥
भुंजते मानुषाः पश्चान्नैता दुष्यंति केनचित् ॥ ३८ ॥

२३ स्त्रीणां शौचं ददौ सोमः पावकः सर्वमेध्यताम् ॥
कल्याणवाणीं गन्धर्वास्तेन मेध्याः सदा स्त्रियः ॥ ३९ ॥

२४ कन्यां भुंक्ते रजःकालेऽग्निः शशी लोमदर्शने ॥
स्तनोद्भवेषु गन्धर्वास्तत्प्रागेव प्रदीयते ॥ ४० ॥

स्कांद. Ibid.

२५ त्रिशूलासिगदाशक्तिदुंदुभ्याकृतिरेखया ॥
नितंबिनी कीर्तिमती त्यागेन पृथिवीतले ॥ ७९ ॥

स्कांद. काशीखंड. अ. ३७.

२६ विधिनापि कृता संध्या कालातीताऽफला भवेत् ॥
अयमेव हि दृष्टांतो वंध्यास्त्रीमैथुनं यथा ॥ ५७ ॥

स्कांद. काशीखंड. अ. ३५.

२७ यामिः (योभि-इ. पा.) प्रत्याहरेत्कामात्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ ९६ ॥

२८ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिधीयते ॥ ९७ ॥

२९ [यत्पृथिव्यां व्रीहियवान्हिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ९८ ॥

३० यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेष्वमंगलम् ॥
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ९९ ॥

३१ यदा परान्न बिभ्येति यदान्यस्मान्न बिभ्यति ॥
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १०० ॥]

३२ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥
यैषा प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ १०१ ।

३३ जीर्यंति जीर्यतः केशा दंता जीर्यंति जीर्यतः ॥
जीविताशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥ १०२ ॥

३४ [यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥
कृष्णाक्षयसुखस्यैतत्कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १०३ ॥]

In Yayāti's story e. g. ब्रह्माण्ड. मध्यभाग.अ.६८,वायु.अ.९३,९५. etc.

३५ [अतो वदामि नावज्ञा स्त्रीमात्रे क्रियतां क्वचित् ॥ ५८ ॥]

३६ शक्तिरेव हि सर्वत्र कारणं विजयश्रियः ॥
शक्तेराधारतां प्राप्तैः स्त्रीपुंलिंगैर्न नो भयम् ॥ ५९ ॥

३७ [शक्तिस्तु सर्वतो भाति संसारस्य स्वभावतः ॥
तर्हि तस्या दुराशायाः प्रवृत्तिर्वार्यतां त्वया ॥ ६० ॥]

ब्रह्माण्ड. उत्तरभाग. अ. २१.

३८ [परस्वे परदारेषु न कार्या बुद्धिरुत्तमैः ॥
परस्वं नरकायैव परदाराश्च मृत्यवे ॥ ४४ ॥]

वामन. अ. १४.

३९ तथापि वः प्रवक्ष्यामि दुर्घटं च द्वयं ध्रुवम् ॥
शिश्नस्य निग्रहः पुत्रा जिह्वाया अपि नित्यशः ॥ २८ ॥

४० द्वयं यद्धि भवेद्यस्य स एव स्याज्जनार्दनः ॥ २९ ॥

स्कांद. वैष्णवखं. वैशाखमा. अ. २२.

४१ न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रोऽवेदकर्मणा ॥
बलात्कारोपभुक्ता चेद्वैरिहस्तगतापि वा ॥ ६ ॥

४२ [न सन्त्यजेद्दूषितां नारीमृतुकालेन शुद्ध्यति ॥
पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः ॥ ७ ॥

४३ भुञ्जते मानुषाः पश्चान्नैता दुष्यन्ति केनचित् ॥
असवर्णेन यो गर्भः स्त्रीणां योनौ निषिच्यते ॥ ८ ॥

४४ अशुद्धा तु भवेन्नारी यावच्छल्यं न मुञ्चति ॥
निःसृते तु ततः शल्ये रजसा शुध्यते ततः ॥ ९ ॥]

अग्नि. अ. ६४.

४५ किं पुस्तकस्य मूढस्य निःस्त्रीकस्य धनेन किम् ॥ ३६ ॥

शिव. शतरुद्रसंहिता. अ. २७.

४६ न रात्रौ विन्दते निद्रां कामाग्निपरिवेदितः ॥
दिवापि च कुतस्सौख्यमर्थोपार्जनचिंतया ॥ ५४ ॥

४७ स्त्रीष्वध्यासितचित्तस्य ये पुंसः शुक्रबिन्दवः ॥
ते सुखाय न मन्यन्ते स्वेदजा इव ते यथा ॥ ५५ ॥

४८ कृमिभिस्तुद्यमानस्य कुष्ठिनो वानरस्य च ॥
कंडूयनाभितापेन यद्भवेत्स्त्रीषु तद्विदः ॥ ५६ ॥

४९ यादृशं मन्यते सौख्यं गंडे पूतिविनिर्गमात् ॥
तादृशं स्त्रीषु मन्तव्यं नाधिकं तासु विद्यते ॥ ५७

शिव. उमासंहिता. अ. २३.

५० घृतकुम्भसमा नारी तप्ताऽङ्गारसमः पुमान् ॥
तस्माद्घृतं च वह्निं च नैकस्थाने न धारयेत् ॥ २१ ॥
५१ यथैव मत्तमातङ्गं सृणिमुद्गरयोगतः ॥
स्ववशं कुरुते यन्ता तथा स्त्रीणां अरक्षकः ॥ २२ ॥
५२ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥
पुत्राश्च स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ २३ ॥

पद्म. सृष्टिखंड. अ. ५४.

५३ [शास्त्रेषूक्तमसन्दिग्धं बहुवारं महाफलम् ॥
दशपुत्रसमा कन्या यापि स्याच्छीलवर्जिता ॥ १५६ ॥
५४ वाक्यमेतत्फलभ्रष्टं पुंसां ग्लानिकरं फलम् ॥
कन्या हि कृपणा शोच्या पितुर्दुःखविवर्धिनी ॥ १५७ ॥]

पद्म. सृष्टिखंड. अ. ४५.

५५ महतामपि विप्राग्र्य दुर्निवार्यो मनोभवः ॥
शरीरसहजो नूनमनादिर्वासनाक्रमः ॥ ३७ ॥
५६ केशकज्जलशालिन्यो दुःस्पर्शालोचनप्रियाः ॥
यस्मादग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नराः ॥ ३८ ॥

पद्म. पातालखंड. अ. १००.

५७ [इह चैव स्त्रियो धन्याः शीलस्य परिरक्षणात् ॥
शीलभङ्गे च नारीणां यमलोकः सुदारुणः ॥
शीलं रक्ष्यं सदा स्त्रीभिर्दुष्टसंगविवर्जनात् ॥ ९४ ॥
५८ शीलेन हि परः स्वर्गः स्त्रीणां वैश्य न संशयः ॥
शूद्रस्य पाकयज्ञेन निषिद्धाम्बरेण च ॥ ९५ ॥]

पद्म. स्वर्गखंड. अ. ३१.

५९ परभुक्ता यथा नारी परभुक्तामिव स्रजम् ॥
यच्च त्रिभुवनेष्वस्ति सारं तन्मम कथ्यताम् ॥ ६४ ॥
६० व्यसनार्णवमभ्येति जलयानैरिवार्णवम् ॥
यामाश्रित्येंद्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रयैः ॥ ६५ ॥
६१ [रोहिनो हेलया जिग्युर्दस्यून्दुर्गपतिर्यथा ॥
न केऽपि प्रभवस्तां चाप्यनुकर्तुं गृहेश्वरीम् ॥ ६६ ॥]

स्कांद. माहेश्वरखंड. कौमारिकाखंड. अ. १४.

६२ [जगदाधाररूपा हि त्वयैवोक्ताः पतिव्रताः ॥ ३३ ॥
६३ गावो विप्राः सनिगमा अलुब्धा दानशीलिनः ॥
सत्यनिष्ठा इति स्वामिंस्तेषां मुख्यतमा सती ॥ ३४ ॥]

Ibid. अ. ११.

६४ यथा कुभार्यैः पुरुषश्चिन्तान्तं न प्रपद्यते ॥
तथैव विस्मृतश्चाहं चिन्तान्तं न लभाम्यणु ॥ १३ ॥

Ibid. अ. ४.

६५ तावद्धैर्यं तपः सत्यं तावत्स्थैर्यं कुलत्रपा ॥
यावत्पश्यति नो नारीमेकान्ते च विशेषतः ॥ ७० ॥

स्कांद. प्रभासखंड. अर्बुदखंड. अ. ३६.

६६ बांधवेषु चिरं वासो नारीणां न यशस्करः ॥
मनोरथा बांधवानां नार्या भर्तृगृहे स्थितिः ॥ ९८ ॥

स्कांद. प्रभासखंड. अ. ११.

६७ [अप्रीतां रोगिणीं नारीमन्तर्वत्नीं धृतव्रताम् ॥
रजस्वलामकामां च न कामेत बलात्पुमान् ॥ ३९ ॥]

६८ प्रीणनं लालनं पोषं रंजनं मार्दवं दयाम् ॥
कृत्वा वधूमुपगमेद्युवतीं प्रेमवान्पतिः ॥
युवतौ कुसुमे चैवं विधेयं सुखमिच्छता ॥ ४० ॥

स्कांद. ब्रह्मखंड. ब्रह्मोत्तरखंड. अ. १.

६९ [पतनं साहसानां च नरकस्यैव कारणम् ॥
योनिकुण्डमिदं सृष्टं कुम्भीपाकसमं भुवि ॥ ८१ ॥

७० नेत्ररज्ज्वा दृढं बद्ध्वा धर्षयंति मनस्विनः ॥
कुचरूपैर्महादंडैस्ताड्यमानमचेतसम् ॥ ८२ ॥

७१ कृत्वा वै पातयंत्याशु नरके नृपसत्तम ॥
मोहनं सर्वभूतानां नारी चैवं विनिर्मिता ॥ ८३ ॥]

७२ तावद्धत्ते मनःस्थैर्यं श्रुतं सत्यमनाकुलम् ॥
यावन्मत्तांगनाग्रे च वागुरेव सुचेतसाम् ॥ ८४ ॥

७३ तावत्तपोऽभिवृद्धिस्तु तावद्दानं दया दमः ॥
तावत्स्वाध्यायवृत्तं च तावच्छौचं धृतं व्रतम् ॥ ८५ ॥

७४ यावत्त्रस्तमृगीदृष्टिं चपलां न विलोकयेत् ॥
तावन्माता पिता तावद्भ्राता तावत्सुहृज्जनः ॥ ८६ ॥

७५ तावल्लज्जा भयं तावत्स्वाचारस्तावदेव हि ॥
ज्ञानमौदार्यमैश्वर्यं तावदेव हि भासते ॥
यावन्मत्ताङ्गनापाशैः पतिता नैव बन्धनैः ॥ ८७ ॥

स्कांद. ब्रह्मखंड. धर्मारण्यखंड. अ. ३.

७६ लक्ष्म्याः सर्वत्र गामिन्या दोषो नैव प्रजायते ॥
यथा सर्वमयो विष्णुर्न दोषैरनुभूयते ॥ ३९ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. २३९.

७७ परं स्त्रीणां स्वभावोऽयं सर्वासां सुरसत्तमाः ॥
अपि सह्यो वज्रपातः सपत्न्या च पुनः कथा ॥ ६ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. १९३.

७८ [निर्दयत्वं तथा द्रोहं कुटिलत्वं विशेषतः ॥
अशौचं निर्घृणत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ ६० ॥]

७९ अन्तर्विषमया ह्येता बहिर्भागे मनोरमाः ॥
गुञ्जाफलसमाकारा योषितः सर्वदैव हि ॥ ६१ ॥

८० उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः ॥
मन्वादयस्तथान्येऽपि स्त्रीबुद्धेस्तत्र किंचन ॥ ६२ ॥

८१ पीयूषमधरे वासं हृदि हालाहलं विषम् ॥
आस्वाद्यतेऽधरस्तेन हृदयं च प्रपीड्यते ॥ ६३ ॥

८२ अलक्तको यथा रक्तो नरः कामी तथैव च ॥
हृतसारस्तथा सोऽपि पादमूले निपात्यते ॥ ६४ ॥

८३ संसारभ्रमणं नारी प्रथमेऽपि समागमे ॥
वह्निप्रदक्षिणन्यायव्याजेनैव प्रदर्शयेत् ॥ ६७ ॥

८४ एतास्तु निर्घृणत्वेन निर्दयत्वेन नित्यशः ॥
विशेषाज्जाड्यकृत्येन दूषयंति कुलत्रयम् ॥ ६८ ॥]

८५ कुलत्रयगृहं कीर्त्या निजया धवलीकृतम् ॥
कृष्णं करोत्यकृत्येन नारी दीपशिखेव तु ॥ ६९ ॥

८६ धर्मवृक्षस्य वाताली वित्तपद्मशशिप्रभा ॥
सृष्टा कामार्णवग्राही केन मोक्षदृढार्गला ॥ ७० ॥

८७ कारासंतानकूटस्य संसारवनवागुरा ॥
स्वर्गमार्गमहागर्ता पुंसां स्त्री वेधसा कृता ॥ ७१ ॥

८८ वेधसा बंधनं किंचिन्नृणामन्यदपश्यता ॥
स्त्रीरूपेण ततः कोऽपि पाशोऽयं सुदृढः कृतः ॥ ७२ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. १५८.

८९ दुस्तरो मदनस्तस्मात्सर्वेषां प्राणिनामपि ॥
पुन्नारीरूपवत्कृत्वा मदनेनैव विश्वसृक् ॥ २५ ॥

ब्रह्माण्ड. उत्तरभाग. अ. ८.

९० अभोगिनौ मंडलिनौ तत्क्षणान्मुक्तकंचुकौ ॥
वरमाशीविषौ स्पृष्टौ न तु पत्न्याः पयोधरौ ॥ १४४ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. १४४.

९१ तावत्प्रियतमा नारी यावत्तिष्ठति यौवनम् ॥
मृणालकोशां नलिनीं हेमभृङ्गो न गच्छति ॥ ५४ ॥

९२ जम्बूकीं बलवान्सिंहो विहायाङ्कगतामपि ॥
हस्तिनीं न हि किं धत्ते यत्नतः प्रतिपद्यते ॥ ५५ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. ५.

९३ स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ॥
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यंति प्रतिपाद्य विपश्चितः ॥ १८२ ॥

९४ अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ॥
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ १८३ ॥

९५ मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ॥
बलवानिंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ १८४ ॥

भविष्य. ब्राह्मपर्व. अ. ४.

९६ [रूपमेव गुणः स्त्रीणां प्रथमं भूषणं शुभे ॥
शीलमेव द्वितीयं च तृतीयं सत्यमेव च ॥ ३० ॥

९७ आर्जवत्वं चतुर्थं च पञ्चमं धर्ममेव हि ॥
मधुरत्वं ततः प्रोक्तं षष्ठमेव वरानने ॥ ३१ ॥

९८ शुचित्वं सप्तमं बाले अन्तर्बाह्येषु योषिताम् ॥
अष्टमं हि पितुर्भावः शुश्रूषा नवमं किल ॥ ३२ ॥

९९ सहिष्णुर्दशमं प्रोक्तं रतिश्चैकादशं तथा ॥
पातिव्रत्यं तथा प्रोक्तं द्वादशं वरवर्णिनी ॥ ३३ ॥]

पद्म. भूमिखंड, अ. ३४.

बृहस्पतिनीतिसार

१०० [सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रियंवदा ॥
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥ १८ ॥

१०१ नित्यस्नाता सुगन्धा च नित्यं च प्रियवादिनी ॥
अल्पभुक्ताल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता ॥ १९ ॥

१०२ सततं धर्मबहुला सततं च पतिप्रिया ॥
सततं प्रियवक्त्री च सततं त्वृतुकामिनी ॥ २० ॥

१०३ एतदादिक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्धिनी ॥
यस्येदृशी भवेद्भार्या स देवेन्द्रो न मानुषः ॥ २१ ॥]

१०४ यस्य भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ॥
उत्तरोत्तरवादोऽस्या सा जरा न जरा जरा ॥ २२ ॥

१०५ यस्य भार्या श्रिताऽन्यञ्च परवेश्माभिकांक्षिणी ॥
कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा ॥ २३ ॥

१०६ यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी ॥
अल्पाल्पेन तु संतुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥ २४ ॥

१०७ दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ॥
ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ॥ २५ ॥

१०८ व्यालीकण्ठप्रदेशा ह्यपि च फणमभून्नीषणा या च रौद्री
या कृष्णा व्याकुलांगी रुधिरनयनसंव्याकुला व्याघ्रकल्पा ॥
क्रोधे यैवोग्रवक्त्रा स्फुरदमलशिखा काकजिह्वा कराला
सेव्या न स्त्री विदग्धा परपुरुषरता आलस्यचित्ता विरक्ता ॥ २७ ॥

१०९ सक्तिः सुतोके सुकृतं कृतघ्ने
शीतं च वह्नौ (सीतापतौ ह्यतपयैव ?) हैमे ॥
उत्पद्यते दैववशात्कदाचि-
द्वेश्यासु रागो न भवेत्कदाचित् ॥ २८ ॥

गरुड, पूर्वखंड, अ. १०८.

११० जानीयात्प्रेषणे भृत्यान्बान्धवान्व्यसनागमे ॥
मित्रमापदि काले च भार्यां च विभवक्षये ॥ ३२ ॥

१११ स्त्रीणां द्विगुण आहारः प्रज्ञा चैव चतुर्गुणा ॥
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ ३३ ॥

११२ न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ॥
न चेन्धनैर्जयेद्वह्निं न मद्येन तृषां जयेत् ॥ ३४ ॥

११३ समांसैर्भोजनैः स्निग्धैर्मद्यैर्गन्धविलेपनैः ॥
वस्त्रैर्मनोरमैर्माल्यैः कामः स्त्रीषु विजृम्भते ॥ ३५ ॥

११४ ब्रह्मचर्येऽपि वक्तव्यं प्राहं मन्मथचेष्टितम् ॥
हृद्यं हि पुरुषं दृष्ट्वा योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियाः ॥ ३६ ॥

११५ सुवेषं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ॥
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि शौनक ॥ ३७ ॥

११६ नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावाः स्वतन्त्रभावे गमनादिके च ॥
तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥ ३८ ॥

११७ नदी पातयते कूलं नारी पातयते कुलम् ॥
नारीणां च नदीनां च स्वच्छन्दा ललिता गतिः ॥ ३९ ॥

११८ नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ॥
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ ४० ॥

११९ मनोनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥
वासः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्मणः ॥ ४४ ॥

१२० न दानेन न मानेन नार्जवेन न सेवया ॥
न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वथा विषमाः स्त्रियः ॥ ४५ ॥

Ibid. अ. १०९.

१२१ [भोज्ये भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरस्त्रियः ॥
विभवे दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥ ३ ॥]

१२२ अग्निहोत्रफला वेदा शीलवृत्तिफलं शुभम् ॥
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ४ ॥

१२३ [वरयेत्कुलजां प्राज्ञो विरूपामपि कन्यकाम् ॥
सुरूपां सुनितम्बां च नाकुलीनां कदाचन ॥ ५ ॥]

१२४ विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् ॥
नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ ६ ॥

१२५ न राज्ञा सह मित्रत्वं न सर्पो निर्विषः क्वचित् ॥
न कुलं निर्मलं तत्र स्त्रीजनो यत्र जायते ॥ ९ ॥

१२६ वाजिवारणलौहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ॥
नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥ १५ ॥

Ibid. अ. ११०.

१२७ सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः ॥
किंतु वै वनितापाङ्गभङ्गिलोलं हि जीवितम् ॥ ९ ॥

Ibid. अ. १११.

१२८ न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ॥
विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृङ्मित्रे स्वभावजे ॥ ४ ॥

१२९ यदीच्छेच्छाश्वतीं प्रीतिं त्रीन्दोषान्परिवर्जयेत् ॥
द्यूतमर्थप्रयोगञ्च परोक्षे दारदर्शनम् ॥ ५ ॥

१३० मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो वसेत् ॥
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ ६ ॥

१३१ विपरीतरतिः कामः स्वायत्तेषु न विद्यते ॥
यथोपायो वधो दण्डस्तथैव ह्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

१३२ अपि कल्पानिलस्यैव तुरगस्य महोदधेः ॥
शक्यते प्रसरो वोढुं न ह्यारक्तस्य चेतसः ॥ ८ ॥

१३३ क्षणो नास्ति रहो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता जनः ॥
तेन शौनक नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ ९ ॥

१३४ एकं वै सेवते नित्यमन्यश्चेतसि रोचते ॥
पुरुषाणामलाभेन नारी चैव पतिव्रता ॥ १० ॥

१३५ जननी यानि कुरुते रहस्यं मदनातुरा ॥
सुतैस्तानि न चिन्त्यानि शीलविप्रतिपत्तिभिः ॥ ११ ॥

१३६ पराधीना निद्रा परहृदयकृत्यानुसरणं
सदा हेलाहास्यं नियतमपि शोकेन रहितम् ॥
पणो न्यासः कायो विटजनखुरैर्दारितगलो
बहुत्कण्ठावृत्तिर्जगति गणिकाया बहुमतः ॥ १२ ॥

१३७ अग्निरापः स्त्रियो मूर्खाः सर्पा राजकुलानि च ॥
नित्यं परोपसेव्यानि सद्यः प्राणहराणि षट् ॥ १३ ॥

१३८ किं चित्रं यदि वेदशास्त्रकुशलो विप्रो भवेत्पण्डितः
किं चित्रं यदि दण्डनीतिकुशलो राजा भवेद्धार्मिकः ॥
किं चित्रं यदि रूपयौवनवती साध्वी भवेत्कामिनी
तच्चित्रं यदि निर्धनोऽपि पुरुषः पापं न कुर्यात्क्वचित् ॥ १४ ॥

१३९ पातालतलवासिन्य उच्चप्राकारसंस्थिताः ॥
यदि नश्चिकुरोच्छेदाल्लभ्यंते कैः स्त्रियो न हि ॥ १६ ॥

१४० स पण्डितो यो ह्यनुरञ्जयेद्वै
मिष्टेन बालं विनयेन शिष्टम् ॥
अर्थेन नारीं तपसा हि देवान्
सर्वांश्च लोकांश्च सुसंग्रहेण ॥ १८ ॥

१४१ छलेन मित्रं कलुषेण धर्मं
परोपतापेन समृद्धिभावम् ॥
सुखेन विद्यां पुरुषेण नारीं
वाञ्छन्ति वै ये न च पण्डितास्ते ॥ १९ ॥

१४२ सधनो हि तपस्वी च दूरतो वै कृतश्रमः ॥
मद्यपस्त्री सतीत्येवं विप्र न श्रद्दधाम्यहम् ॥ २१ ॥

१४३ वृद्धाः स्त्रियो नवं मद्यं शुष्कं मांसं त्रिमूलकम् ॥
रात्रौ दधि दिवा स्वप्नं विद्वान्षट् परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥

१४४ विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥
विषं कुशिक्षिता विद्या अजीर्णे भोजनं विषम् ॥ २६ ।

१४५ प्रियं गानमकुण्ठस्य नीचस्योच्चासनं प्रियम् ॥
प्रियं दानं दरिद्रस्य यूनश्च तरुणी प्रिया ॥ २७ ॥

१४६ बालातपश्चाप्यतिमैथुनञ्च
श्मशानधूमः करतापनञ्च ॥
रजस्वलावक्त्रनिरीक्षणञ्च
सुदीर्घमायुर्ननु कर्षयेच्च ॥ २९ ॥

१४७ शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ॥
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट् ॥ ३० ॥

१४८ सद्यःपक्कघृतं द्राक्षा बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ॥
उष्णोदकं तरुच्छाया सद्यःप्राणहराणि षट् ॥ ३१ ॥

१४९ कूपोदकं वटच्छाया नारीणां च पयोधरः ॥
शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम् ॥ ३२ ॥

१५० शुष्कं मांसं पयो नित्यं भार्यामित्रैः सहैव तु ॥
न भोक्तव्यं नृपैः सार्द्धं वियोगं कुरुते क्षणात् ॥ ३४ ॥

१५१ शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ
वरांगनासेवनमल्पभोजनम् ॥
अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं
चिरप्रणष्टां श्रियमानयन्ति षट् ॥ ३७ ॥

१५२ बालातपः प्रेतधूमः स्त्री वृद्धा तरुणं दधि ॥
आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्जनी रजः ॥ ४० ॥

१५३ विप्रयोर्विप्रवह्न्योश्च दम्पत्योः स्वामिनस्तथा ॥
अन्तरेण न गन्तव्यं हयस्य वृषभस्य च ॥ ४५ ॥

१५४ स्त्रीषु राजाग्निसर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेवने ॥
भोगास्वादेषु विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ४६ ॥

१५५ नाश्नन्ति पितरो देवाः शूद्रस्य वृषलीपतेः ॥
भार्याजितस्य नाश्नन्ति यस्याश्चोपपतिर्गृहे ॥ ७० ॥

Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसार

१५६ कुभार्यां च कुमित्रं च कुराजानं कुपुत्रकम् ॥
कुकन्यां च कुदेशं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १ ॥

१५७ धर्मः प्रव्रजितस्तपः प्रचलितं सत्यं च दूरं गतम्
पृथ्वी वन्ध्यफला जनाः कपटिनो लौल्ये स्थिता ब्राह्मणाः ॥
मर्त्याः स्त्रीवशगाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना उन्नताः
हा कष्टं खलु जीवितं कलियुगे धन्या जना ये स्मृताः ॥ २

१५८ धन्यास्ते ये न पश्यंति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥
परचित्तगतान्दारान्पुत्रं कुव्यसने स्थितम् ॥ ३ ॥

१५९ कुपुत्रे निर्वृतिर्नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः ॥
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराज्ये नास्ति जीवितम् ॥ ४ ॥

१६० परान्नं च परस्वं च परशय्याः परस्त्रियः ॥
परवेश्मनि वासश्च शक्रादपि हरेच्छ्रियम् ॥ ५ ॥

१६१ स्त्रियो नश्यंति रूपेण तपः क्रोधेन नश्यति ॥
गावो दूरप्रचारेण शूद्रान्नेन द्विजोत्तमः ॥ ७ ॥

१६२ अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ॥
असंभोगश्च नारीणां वस्त्राणामातपो जरा ॥ १० ॥

१६३ वणिक्प्रमादी भृतकश्च मानी
भिक्षुर्विलासी ह्यधनश्च कामी ॥
वराङ्गना चाप्रियवादिनी च
न ते च कर्माणि समारभन्ते ॥ १६ ॥

१६४ कान्तावियोगः स्वजनापमानम्
ऋणस्य शेषः कुजनस्य सेवा ॥
दारिद्र्यभावाद्विमुखाश्च मित्रा
विनाग्निना पंच दहंति तीव्राः ॥ १८ ॥

१६५ चिंतासहस्रेषु च तेषु मध्ये
चिंताश्चतस्रोऽप्यसिधारतुल्याः ॥
नीचापमानं क्षुधितं कलत्रं
भार्या विरक्ता सहजोपरोधः ॥ १९ ॥

१६६ वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
अरोगिता सज्जनसंगतिश्च ॥
इष्टा च भार्या वशवर्तिनी च
दुःखस्य मूलोद्धरणानि पंच ॥ २० ॥

१६७ आभ्रच्छाया खले प्रीतिः परनारीषु संगतिः ॥
पंचैते ह्यस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च ॥ २५ ॥

१६८ आभ्रच्छाया तृणादग्निर्नीचसेवा पथो जलम् ॥
वेश्यारागः खले प्रीतिः षडेते बुद्बुदोपमाः ॥ ३९ ॥

१६९ सा स्त्री या न मदं कुर्यात्स सुखी तृष्णयोज्झितः ॥
तन्मित्रं यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥ ५५ ॥

१७० पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥
पुत्रस्तु स्थविरे काले न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ६३ ॥

१७१ त्यजेद्वन्ध्यामष्टमेऽब्दे नवमे तु मृतप्रजाम् ॥
एकादशे स्त्रीजननीं सद्यश्चाप्रियवादिनीम् ॥ ६४ ॥

Ibid. अ. ११५.

१७२ पञ्चाननस्य महिषीं कथं प्राप्नोति जम्बुकः ॥
अन्धकारः कथं राजन्प्राप्नोति सवितुः प्रभाम् ॥ २६ ॥

पद्म. उत्तरखंड. अ. १७.

१७३ गृहेश्वरीं सद्गुणभूषितां शुभां
पञ्चवंधयोगेन पतिं समेताम् ॥
न लालयेत्पूरयेन्नैव कामं
स किं पुमान्न पुमान्मे मृतोऽस्ति ॥ ९५ ॥

स्कांद. माहेश्वरखंड. कौमारिकाखंड. अ. १४.

१७४ नित्यं ददाति कामस्य छिद्रं तमनु येऽरयः ॥
योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ॥ ४ ॥

भागवत. ५. अ. ६.

१७५ शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतम् ॥
हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम् ॥ ४१ ॥

१७६ न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामञ्जसा स्वाशिषात्मनाम् ॥
पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नन्त्यर्थे घातयन्ति च ॥ ४२ ॥

Ibid. ६. अ. १८.

१७७ विश्वासं पण्डितो जातु कामिनीषु न याति हि ॥ ९ ॥

१७८ शालावृकाणां स्त्रीणां च स्वैरिणीनां सुरद्विषः ॥
सख्यान्याहुरनित्यानि नूत्नं नूत्नं विचिन्वताम् ॥ १० ॥
Ibid. ७, अ. ९.

१७९ योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादि-
द्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ॥
प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या
पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥
Ibid. ११. अ. ८.

१८० व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवं नवम् ॥
बुधोऽसतीं न बिभृयात्तां बिभ्रदुभयच्युतः ॥ ४८ ॥
Ibid. १०. अ. ६०.

१८१ पुंश्चल्यापहृतं चित्तं कोऽन्वयो मोचितुं प्रभुः ॥ १५ ॥
Ibid. ११. अ. २६.

१८२ तस्मिन्कलेवरेऽमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते ॥
अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः ॥ २० ॥

१८३ त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ ॥
विण्मूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदन्तरम् ॥ २१ ॥

१८४ अथापि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित् ॥
विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा ॥ २२ ॥
Ibid. ११. अ. २६.

II THE WISE AND THE GOOD (पण्डित-साधुजन)

१८५ कोमलं हृदयं नूनं साधूनां नवनीतवत् ॥
वह्निसन्तापसन्तप्तं तद्यथा द्रवति स्फुटम् ॥ ३२ ॥
पद्म. पातालखंड. अ. १०१.

१८६ कुलं विद्या धनं चैव बलिनां मदकारणम् ॥
भवादृशानां भव्यानां तानि प्रश्रयकारणम् ॥ १० ॥
स्कांद. वैष्णवखंड. वेंकटाचलमा. अ. ३१.

१८७ आरण्यकानां भवने नागराणां कुतः सुखम् ॥ ४७ ॥
स्कांद. वैष्णवखंड. पुरुषोत्तममा. अ. ८.

१८८ कुतः क्लमः कुतो दुःखं सद्भिः सह समागमे ॥
[सतां तस्मान्न मे ग्लानिस्त्वत्समीपे सुरोत्तम ॥ १ ॥]

१८९ साधूनां चाप्यसाधूनां सन्त एव परा गतिः ॥
नैवासतां नैव सतामसन्तो नैव चात्मनः ॥ २ ॥

१९० विषाग्निसर्पशस्त्रेभ्यो न तथा जायते भयम् ॥
अकारणजगद्वैरिखलेभ्यो जायते यथा ॥ ३ ॥

१९१ सन्तः प्राणानपि त्यक्त्वा परार्थं कुर्वते यथा ॥
तथाऽसन्तोऽपि मनुजाः परपीडासु तत्पराः ॥ ४ ॥

१९२ राजकृत्यं हि लोकेषु नास्त्यन्यज्जगतीपते ॥
सतां च परिपालनात ॥ १० ॥

१९३ जगत्तु धार्यते सद्भिः सतामग्र्यस्तथा भवान् ॥
तेन त्वामभियान्त्या मे क्रमो देव न विद्यते ॥ १२ ॥
विष्णुधर्मोत्तरपु. द्वि. खंड, अ. ३८.

१९४ इदमेव महद्धैर्यं धीराणां सुतपस्विनाम् ॥
विघ्नवन्त्यपि संप्राप्य यद्विघ्नैर्न विहन्यते ॥ ३८ ॥
शिवपु. रुद्रसंहिता. खंड. ३. अ. १३.

१९५ वाजिवारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ॥
नारीपुरुषतोयानामंतरं महदंतरम् ॥ ९२ ॥

१९६ [अन्ये चेत्प्राकृता लोका बहुपापानि कुर्वते ॥
प्रधानपुरुषेणापि कार्यं तत्प्रवृत्तौ नु किम् ॥ ९३ ॥]

१९७ तस्मात्सदा महद्भिश्च आत्मार्थं च परार्थतः ॥
सतां धर्मो न संत्याज्यो न्याय्यं तच्छिक्षणं तव ॥ ९७ ॥
पद्म. सृष्टिखंड, अ. १८.

१९८ राज्यं हि बहु मन्यन्ते नरा विषयलोलुपाः ॥
मनीषिणस्तु पश्यन्ति तदेव नरकोपमम् ॥ ६९ ।
स्कांद. प्रभासखंड. प्र. क्षे. मा. अ. ३३८.

१९९ श्रेयः प्राप्तुमविघ्नेन प्रायः पुण्यात्मनां भुवि ॥
घटते धर्मसंयोगो मनोरथफलप्रदः ॥ २६ ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड. अरुणाचलमा. पूर्वार्ध. अ. ४.

२०० सतां साप्तपदं मैत्रम् ॥ ३९ ॥
स्कांद. प्रभासखंड. प्र. क्षे. मा. अ. २२६. etc.

२०१ सतां साप्तपदी मैत्री तस्मै मैत्र्या प्रणोदितौ ॥ ३५ ॥
स्कांद. काशीखंड, अ. १

२०२ सुजनो न याति विकृतिं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि ॥
छिन्नोऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥ २३ ॥

२०३ दैवं परं विनश्यति तनुरपि न श्रीर्निवेदिता सत्सु ॥
अवशिष्यते हिमांशोः सैव कला शिरसि वा शम्भोः ॥ २४ ॥

२०४ ते साधवो भुवनमण्डलमौलिभूता
ये साधुतामनुपकारिषु दर्शयन्ति ॥
आत्मप्रयोजनवशात्कृतछिन्नदेहाः
पूर्वापकारिषु खलोऽपि हितानुरक्तः ॥ २५ ॥
पद्म. उत्तरखंड, अ. ७.

२०५ स सुखी परमार्थज्ञः स विद्वान्स च पण्डितः ॥
येन मुक्तौ कामरागौ स मुक्तः स सुखी भवेत् ॥ १५० ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड. केदारखंड. अ. ३४.

२०६ यस्तु दुष्टैस्तु दंडाद्यैर्वचसापि च ताडितः ॥
न च क्षोभमवाप्नोति स साधुः परिकीर्त्यते ॥ ११ ॥

२०७ ताडयेत्ताडयंतं यो न च साधुः स पापभाक् ॥
क्षमयार्हणतां प्राप्ताः [साधवो ब्राह्मणा वयम्] ॥ १२ ॥
ब्रह्मांड. मध्यभाग. अ. ३२.

२०८ अनुग्रहप्रदानेन क्षमा यस्मात्तपस्विनाम् ॥
कोकिलानां स्वरो रूपं नारीरूपं पतिव्रता ॥
विद्यारूपं कुरूपाणां क्षमारूपं तपस्विनाम् ॥ १०८ ॥
स्कांद. नागरखंड. अ. २७१.

२०९ मनसा चिंतितान्कामांस्तांश्च प्राप्नोति पुष्कलान् ॥
तदैव पुरुषो मुक्तो जन्मदुःखजरादिभिः ॥ ३१ ॥
स्कांद. आवंत्यखंड. चतुराशीतिलिंगमा. अ. ५५.

२१० नवनीतोपमा वाणी करुणाकोमलं मनः ॥
धर्मबीजप्रसूतानामेतत्प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ ३३ ॥
पद्म. सृष्टिखंड. अ. ५१.

२११ [प्रियं च वाक्यं वक्तव्यं सर्वप्रीतिकरं विभो ॥
किं त्वया न श्रुतौ श्लोकौ यावुक्तौ वेधसा पुरा ॥
शृण्वतो देवदेवस्य व्योमकेशस्य भारत ॥ ४६ ॥]

२१२ यो धर्मशीलो जितमानरोषो
विद्याविनीतो न परोपतापी ॥
स्वदारतुष्टः परदारवर्जितो
न तस्य लोके भयमस्ति किंचित् ॥ ४७ ॥

२१३ न तथा शीतलसलिलं न चंदनरसो न शीतला छाया ॥
प्रह्लादयति च पुरुषं यथा मधुरभाषिणी वाणी ॥ ४८ ॥

२१४ [तापत्रयमहाज्वालावह्निभिः सततं नृणाम् ॥
संतप्तानां मुनिश्रेष्ठ विष्णुभक्तिसुधार्णवम् ॥ २ ॥]
पद्म. सृष्टिखंड. अ. २२४.

२१५ प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः ॥
न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्माऽगुणाश्रयः ॥ ५० ॥
भागवत. प्र. स्कन्ध. अ. १८.

२१६ न ह्यसंचितपुण्यानां सद्भिरेकत्र संगमः ॥ ३४ ॥
पद्म. उत्तरखंड. अ. १२८.

२१७ कुतश्चिरकारणात्साधोः क्रुद्धस्य प्रकृतिः क्षमा ॥
हुताशनप्रतप्तस्य शीतत्वमिव चाम्बुनः ॥ ५० ॥

२१८ अतः क्षमां विधायाशु विधेह्यस्मिन्ननुग्रहम् ॥
बाले विवेकरहिते क्षमासारा हि साधवः ॥ ५१ ॥
Ibid. अ. २१५.

२१९ दयालवो महांतो हि स्वभावादेव साधवः ॥ १ ॥

२२० साधूनां समचित्तानां तथा भूतदयावताम् ॥
न च हीनोत्तमः क्वापि नात्मीयो हि परस्तथा ॥ ६ ॥

२२१ यथा गंगा मनुष्याणां पापनाशस्य भाविनी ॥
तथा मन्दसमुद्धारस्वभावाः साधवः स्मृताः ॥ ९ ॥
स्कांद. वैष्णवखंड. वैशाखमा. अ. १८.

२२२ [आपो वस्त्रं तिलास्तैलं गंधो वा सयवा तथा ॥
पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ १२५ ॥]

२२३ मोहजालस्य यो योनिर्मूढैरिह समागमः ॥
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ १२६ ॥

२२४ तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च शुद्धभावैस्तपस्विभिः ॥
सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ १२७ ॥

२२५ न नीचैर्नाप्यविद्वद्भिर्नानात्मज्ञैर्विशेषतः ॥
येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ॥ १२८ ॥

२२६ धर्माचारात्प्रहीयंते न च सिद्ध्यंति मानवाः ॥
बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ॥ १३० ॥

२२७ मध्यैश्च मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ १३१ ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड. कौमारिकाखंड. अ. ४५.

२२८ भजन्ति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् ॥
छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ २७ ॥
पद्म. पातालखंड. अ. ८४.

S'atrujit says to Ṛtadhvaja:

२२९ [पराक्रमवता वीर त्वया तद्बहुलीकृतम् ॥
यदुपात्तं यशः पितृधनं वीर्यमथापि वा ॥ ९४ ॥]

२३० तन्न ह्रापयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः ॥
तद्वीर्यादधिकं यस्तु पुनरन्यत्स्वशक्तितः ॥ ९५ ॥

२३१ निष्पादयति तं प्राज्ञा वदंति नरमुत्तमम् ॥
यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्यं यशांसि वै ॥ ९६ ॥

२३२ न्यूनतां नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥
तन्मया ब्राह्मणत्राणं कृतमासीद्यथा त्वया ॥ ९७ ॥
मार्कण्डेय. अ. १९.

२३३ यस्मिन्यदा पुष्करनाभमायया
दुरन्तया स्पृष्टधियः पृथग्यशः ॥
कुर्वन्ति तत्र ह्यनुकम्पया कृपां
न साधवो दैवबलात्कृते क्रमम् ॥ ४८ ॥
भागवत. चतुर्थस्कन्ध. अ. ६.

२३४ त एते साधवः साध्वी सर्वसङ्गविवर्जिताः ॥
सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥ २४ ॥

२३५ सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो
भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ॥
तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि
श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥ २५ ॥
भागवत. तृ. स्कन्ध. अ. २५.

२३६ [ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ॥
ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३१ ॥]

२३७ अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्मकृत् ॥
मुक्तसङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥ ३२ ॥

भागवत. तृ. स्कन्ध. अ. २९.

२३८ तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु ॥
सङ्गं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ॥ ३५ ॥

२३९ न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ॥
योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो तथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥ ३६ ॥

Ibid. अ. ३१.

२४० पुत्रस्यैव तु पुत्राणां भवितैकं सतां मतः ॥
गास्यन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ॥ ४४ ॥

२४१ योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ॥
निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुम् ॥ ४५ ॥

Ibid. अ. १४.

२४२ यदा न योगोपचितासु चेतो
मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग ॥
अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्या-
दात्यन्तिको यत्र न मृत्युहासः ॥ ३० ॥

Ibid. अ. २७.

A gentleman!

२४३ [स पूज्यः सर्वलोकेषु यशो विस्तारयन्वशी ॥
सदाचारविधिप्रज्ञः सर्वेन्द्रियमनोहरः ॥ ४६ ॥

२४४ नृत्यवादित्रगीतज्ञः सुभगः प्रियदर्शनः ॥
नित्यमम्लानकुसुमो दिव्याभरणभूषितः ॥ ४७ ॥

२४५ नीलोत्पलदलश्यामो नीलकुञ्चितमूर्द्धजः ॥
अजघन्याः सुमध्याश्च सर्वसौभाग्यपूरिताः ॥ ४८ ॥

२४६ सर्वैश्वर्यगुणोपेता यौवनेनातिगर्विताः ॥
स्त्रियः सेवंति तत्रस्थाः शयने रमयंति च ॥ ४९ ॥]

पद्म. सृष्टिखंड. अ. १५.

Advice to a Paṇḍit?

२४७ दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पंडितम् ॥
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ॥ २२ ॥

२४८ मूलघातिषु सज्जंते बुद्धिमंतो भवद्विधाः ॥
अष्टांगां बुद्धिमाहुर्यां सर्वश्रेयोविघातिनीम् ॥ २३ ॥

२४९ आपत्सु च न मुह्यंति नराः पंडितबुद्धयः ॥
मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्पितं जगत् ॥ २६ ॥

२५० चतुर्भिः कारणैर्दुःखं शारीरं मानसं च यत् ॥
मानसं चाप्यप्रियस्य संयोगः प्रियवर्जनम् ॥ ४ ॥

२५१ स्नेहाच्च सज्जनो नित्यं जन्तुर्दुःखमुपैति च ॥
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ॥ ३३ ॥

२५२ तस्मात्स्नेहं न लिप्सेत मित्रेभ्यो धनसञ्चयात् ॥
स्वशरीरसमुत्थं च ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३७ ॥

२५३ ज्ञानान्वितेषु सिद्धेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ॥
न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३८ ॥

[२५४ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥
यासौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ४१ ॥

२५५ अनाद्यंता तु सा तृष्णा ह्यंतर्देहगता नृणाम् ॥
विनाशयति संभूता लोहं लोहमलं यथा ॥ ४२ ॥

२५६ यथैवैधःसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ॥
तथाऽकृतात्मा लोभेन स्वोत्पन्नेन विनश्यति ॥ ४३ ॥

२५७ तस्माल्लोभो न कर्तव्यः शरीरे चात्मबन्धुषु ॥
प्राप्तेषु वा न हृष्येत नाशे वापि न शोचयेत् ॥ ४४ ॥]

स्कांद. माहे. खं. कौ. खं. अ. ४६.

२५८ गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं वृद्धाश्रयं संवृणुतेऽनुसम्पदः ॥ ४४ ॥

भागवत. ४. अ. २१.

२५९ न नूनं मुक्तसङ्गानां तादृशानां द्विजर्षभ ॥
गृहेष्वभिनिवेशोऽयं पुंसां भवितुमर्हति ॥ २ ॥

२६० महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः ॥
छायानिर्वृतचित्तानां न कुटुम्बे स्पृहामतिः ॥ ३ ॥

Ibid. ५. अ. १.

२६१ भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्या-
द्यतः स आस्ते सह षट्सपत्नः ॥
जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य
गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम् ॥ १७ ॥

Ibid. ५. अ. १.

२६२ देहवाग्बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः ॥
क्षिपन्त्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः ॥ १४ ॥

Ibid. ६. अ. १.

२६३ स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम् ॥
अभयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः ॥ ५९ ॥

Ibid. ६. अ. १६.

२६४ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् ॥
स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि ॥
न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः ॥ ५० ॥

Ibid. ६. अ. ९

२६५ महीयसां पादरजोऽभिषेकं
निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥

Ibid. ७. अ. ५.

२६६ संग्रामे वर्तमानानां कालचोदितकर्मणाम् ॥
कीर्तिर्जयोऽजयो मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रमात् ॥ ७ ॥
२६७ तदिदं कालरशनं जनाः पश्यन्ति सूरयः ।
न हृष्यन्ति न शोचन्ति तत्र यूयमपण्डिताः ॥ ८ ॥ ※
२६८ महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यनुषङ्गिणी ॥ ७३ ॥
Ibid, ६. अ. १८.

२६९ साधुषु प्रहितं तेजः प्रहर्तुः कुरुतेऽशिवम् ॥
तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे ॥
त एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥ ७० ॥
Ibid. ९. अ. ४.

२७० सङ्गं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः
सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ॥
एकश्चरन्रहसि चित्तमनन्त ईशे
युञ्जीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्गः ॥ ५१ ॥
Ibid. ९. अ. ६.

२७१ साधूनां समचित्तानां सुतरां मत्कृतात्मनाम् ॥
दर्शनान्नो भवेद्बन्धः पुंसोऽक्ष्णोः सवितुर्यथा ॥ ४१ ॥
Ibid. १०. अ. १०.

२७२ अहो येषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ॥
सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥ ३३ ॥
Ibid. १०. अ. २२.

२७३ न हि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥
अस्त्यस्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषाम् ॥
उदासीनोऽरिवद्वर्ज्य आत्मवत्सुहृदुच्यते ॥ ५ ॥
२७४ ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ॥
विदुषः कार्यसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् ॥ ६ ॥
Ibid. १०. अ. २४.

२७५ ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ॥
तेषां यत्स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ॥ ३२ ॥
Ibid. १०. अ. ३३.

२७६ कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ॥
अनुक्रमन्तो नैवान्तं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ ४० ॥
Ibid. १०. अ. ५१.

२७७ सम्यग्व्यवसितं राजन्भवता शत्रुकर्शिनी ॥
कल्याणी येन ते कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥ ७ ॥
Ibid. १०. अ. ७२.

२७८ किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ॥
किं न देयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम् ॥ १९ ॥
Ibid. १०. अ. ७२.

२७९ तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ॥
कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः ॥ ३६ ॥

Ibid. ३. अ. १९.

२८० अतः कविर्नामसु यावदर्थः
स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ॥
सिद्धेऽन्यथाऽर्थे न यतेत भूयः
परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥ ३ ॥

२८१ सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासै-
र्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् ॥
सत्यञ्जलौ किं पुरुधाऽऽन्नपात्र्या
दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥ ४ ॥

२८२ चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥
रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान्
कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥ ५ ॥

Ibid. २. अ. २.

२८३ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥

Ibid. १०. अ. ८४.

२८४ वित्तैषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम् ॥
आत्मलोकैषणां देव कालेन विसृजेद्बुधः ॥ ३८ ॥

Ibid. १०. अ. ८४.

२८५ भजन्ति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् ॥
छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥

Ibid. ११. अ. २.

२८६ भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः ॥
तद्विद्वान्न चलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम् ॥ ३७ ॥

२८७ प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ॥
ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ॥ ३९ ॥

२८८ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ॥
न तेषु युज्यते देही गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ ५० ॥

Ibid. ११. अ. ७.

२८९ मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः ॥
अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥ ५ ॥

Ibid. ११. अ. ८.

२९० देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थितः ॥
अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा ॥ ८ ॥

Ibid. ११. अ. ११.

२९१ अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ॥
मया सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १२ ॥

Ibid. ११. अ. १४.

२९२ समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं
दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम् ॥
असंयतं यस्य मनो विनश्य-
द्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४७ ॥

Ibid. ११. अ. २३.

२९३ सन्तो दिशन्ति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः ॥
देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माहमेव च ॥ ३४ ॥

Ibid. ११. अ. २६.

२९४ एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् ॥
न निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥

Ibid. ११. अ. २८.

२९५ सद्भिः सङ्गं प्रकुर्वीत सिद्धिकामः सदा नरः ॥
नासद्भिरिह लोकाय परलोकाय वा हितम् ॥ २ ॥

गरुड. op. cit., अ.१०८.

२९६ स्वकर्मधर्मार्जितजीविताना
शास्त्रेषु दारेषु सदा रतानाम् ॥
जितेन्द्रियाणामतिथिप्रियाणाम्
गृहेऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥ ४३ ॥

Ibid. अ. १०९.

२९७ कुसुमस्तबकस्येव द्वे गती तु मनस्विनः ॥
मूर्ध्नि वा सर्वलोकानां शीर्यतः पतितो वने ॥ १३ ॥
२९८ नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य किल शौनक ॥
सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कुत्रचित् ॥ २९ ॥
२९९ न सर्ववित्कश्चिदिहास्ति लोके
नात्यन्तमूर्खो भुवि चापि कश्चित् ॥
ज्ञानेन नीचोत्तममध्यमेन
योऽयं विजानाति स तेन विद्वान् ॥ ३० ॥

Ibid. अ. ११०.

३०० मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ॥
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ १२ ॥

Ibid. अ. १११.

३०१ गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विवर्जयेत् ॥
पण्डितस्य गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ॥ १ ॥
३०२ सद्भिरासीत सततं सद्भिः कुर्वीत सङ्गतिम् ॥
सद्भिर्विवादं मैत्रींश्च नासद्भिः किञ्चिदाचरेत् ॥ २ ॥

३०३ पण्डितैश्च विनीतैश्च धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥
बन्धनस्थोऽपि तिष्ठेच्च न तु राज्ये खलैः सह ॥ ३ ॥

३०४ वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां
गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ॥
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ९ ॥

Ibid. अ. ११३.

३०५ यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंहतम् ॥
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ४१ ॥

३०६ न प्रहृष्यति सम्मानैः नावमानैः प्रकुप्यति ॥
न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतत्साधोस्तु लक्षणम् ॥ ४२ ॥

Ibid. अ. ११३.

३०७ सर्वभूतेषु विश्वासः सर्वभूतेषु सात्विकः ॥
स्वभावमात्मना गूहेदेतत्साधोर्हि लक्षणम् ॥ २३ ॥

३०८ नात्यन्तं मृदुना भाव्यं नात्यन्तं क्रूरकर्मणा ॥
मृदुनैव मृदुं हन्ति दारुणेनैव दारुणम् ॥ ४९ ॥

३०९ नात्यन्तैस्सरलैर्भाव्यं नात्यन्तं मृदुना तथा ॥
सरलास्तत्र छिद्यन्ते कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ ५० ॥

३१० नमन्ति फलिनो वृक्षा नमन्ति गुणिनो जनाः ॥
शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च भिद्यन्ते न नमन्ति च ॥ ५१ ॥

३११ नवे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ॥
धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ॥ ७३ ॥

Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसारः

३१२ अधमाः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति मध्यमाः ॥
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥ ११ ॥

३१३ मानो हि मूलमर्थस्य माने सति धनेन किम् ॥
प्रभ्रष्टमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ॥ १२ ॥

३१४ अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ॥
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥ १३ ॥

३१५ वनेऽपि सिंहा न नमन्ति कं च
बुभुक्षिता मांसनिरीक्षणं च ॥
धनैर्विहीनाः सुकुलेषु जाता
न नीचकर्माणि समारभन्ते ॥ १४ ॥

३१६ नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने ॥
नित्यमूर्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ १५ ॥

३१७ तद्भुज्यते यद्द्विजभुक्तशेषं
स बुद्धिमान्यो न करोति पापम् ॥
तत्सौहृदं यत्क्रियते परोक्षे
दम्भैर्विना यः क्रियते स धर्मः ॥ ५१ ॥

३१८ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते येन वदन्ति धर्मम् ॥
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति
नैतत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ५२ ॥

३१९ अश्वं श्रान्तं गजं मत्तं गावः प्रथमसूतिकाः ॥
अनूदके च मंडूकान्प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ॥ ६६ ॥

Ibid. अ. ११५.

III The Wicked (नीचजन)

३२० शक्तेनोपेक्षितो नीचो मन्यते बलमात्मनः ॥
तस्माच्च नीचं मतिमानुपेक्षेत कथंचन ॥ ४ ॥

स्कांद. माहेश्वरखंड. कौमारिकाखंड. अ. २१.

३२१ स्वप्रशंसां प्रकुर्वाणः परापेक्षासमन्विताम् ॥
किं दिवः पृथिवीं पूर्वं ययातिर्न पपात ह ॥ ४५ ॥

३२२ [यानि पूर्वं प्रमाणानि कृतानीशेन धीमता ॥
तानि सम्पालनीयानि तानि कोऽतिक्रमेद्बुधः ॥ ४६ ॥]※

३२३ [त्वया कृतो महाबाहो इंद्रेण सह संगमम् ॥]
विश्वासो नैव कर्त्तव्यो दुर्हृदा च कथंचन ॥ १० ॥

३२४ ऊनेनापि हि तुच्छेन वैरिणापि कथंचन ॥
मैत्री बुद्धिमता कार्या आपद्यपि निवर्तते ॥ ११ ॥

३२५ न विश्वसेत्पूर्वविरोधिना क्वचित्
पराजिता स्वेरबले त्वयाधुना ॥
पुराणदुष्टाः कथमद्य वै पुन-
र्मैत्रं विकर्तुं न च ते यतेरन् ॥ १२ ॥

स्कांद. माहेश्वरखंड. केदारखंड. अ. १३.

३२६ शुभमिच्छन्निजं प्राज्ञो नीचेभ्यो न हि निश्रयेत् ॥
क्षणमेकमपि प्राज्ञो नीचेभ्यो न हि निश्रयेत् ॥ १०५ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. ६.

३२७ गौरवेण विना वीर न सतां विक्रमो भवेत् ॥
ज्वलिष्यति कथं वह्निर्विना काष्ठं घृतादिभिः ॥ ८१ ॥

३२८ न तु सिंहसमाः श्वानः सर्वाभरणभूषिताः ॥ ८२ ॥

३२९ सरोजिनीगुणं वेत्ति भृङ्ग एव न दर्दुरः ॥ १०४ ॥

३३० शुभ्रस्य जलदस्यापि गगनैकस्य नोदयः ॥
तथापि नो भजेदन्यं विना चंद्रं कुमुद्वती ॥ १०५ ॥

३३१ कार्ये तु दुःखसाध्ये तु कार्यो नातिश्रमो जनैः ॥
कार्ये सिद्धे श्रमो न स्यादसिद्धे श्रम एव हि ॥ ११३ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. ५.

३३२ कार्पण्यवृत्तिः स्वजनेषु निन्दा
कुचेलता नीचजनेषु भक्तिः ॥

अतीव रोषः कटुका च वाणी
नरस्य चिह्नं नरकागतस्य ॥ १३२ ॥

पद्म. सृष्टिखंड. अ. ५१.

१३३ मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ॥
निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥ ९ ॥

भागवत. प्र. स्कन्ध. अ. १६.

१३४ कं योजयेन्मनुजोऽर्थं लभेत
निपातयन्नष्टदृशं हि गर्ते ॥
एवं नराणां विषयस्पृहा च
निपातयन्निरये स्वन्धकूपे ॥ १६ ॥

१३५ लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टि-
र्योऽर्थान्समीहेत निकामकामः ॥
अन्योऽन्यवैरः सुखलेशहेतो-
रनन्तदुःखं न च वेद मूढः ॥ १७ ॥

भागवत. ५. अ. ५.

१३६ यो ध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान् ॥
ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥

Ibid. ६. अ. १०.

१३७ सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः ॥
तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव ॥ २७ ॥

Ibid. ७. अ. ५.

१३८ शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः ॥
मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः ॥ २७ ॥

Ibid. १०. अ. ४.

१३९ आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ॥
हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ ४६ ॥

Ibid. १०. अ. ४.

Kṛṣṇa while entering the mouth of the ajagara (serpent) says:

१४० कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवनं
न वा अमीषां च सतां विहिंसनम् ॥
द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य त-
ज्ज्ञात्वाऽविशत्तुण्डमशेषदृग्घरिः ॥ २८ ॥

Ibid. १०. अ. १२.

१४१ नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः
परावराणां परमस्य वेधसः ॥
अघोऽपि यत्स्पर्शनधौतपातकः
प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥

Ibid. १०. अ. १२.

Kāliya says:

३४२ वयं खलाः सहोत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः ॥
स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसद्ग्रहः ॥ ५६ ॥

Ibid. १०, अ. १६.

३४३ नूनं नानामदोन्नद्धाः शान्तिं नेच्छन्त्यसाधवः ॥
तेषां हि प्रशमो दण्डः पशूनां लगुडो यथा ॥ ३१ ॥

Ibid. १०, अ. ६८.

३४४ योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ॥
नाऽऽचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ २० ॥

Ibid. १०, अ. ७२.

३४५ य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते ॥
क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः ॥ १३ ॥

Ibid. ३, अ. २२.

३४६ किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह ॥
वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः ॥ १२ ॥

Ibid. २, अ. १.

३४७ अदान्तस्याविनीतस्य वृथा पण्डितमानिनः ॥
न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥ २६ ॥

Ibid. १०, अ. ७८.

३४८ यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ॥
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचि-
ज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥ १३ ॥

Ibid. १०, अ. ८४.

३४९ कर्मण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ॥
पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥ १८ ॥

Ibid. ११. अ. ३.

३५० कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिनः ॥
वदन्ति चाटुकान्मूढा यया माध्व्या गिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥

Ibid. ११. अ. ५.

३५१ एष आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥
सीदन्त्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥

Ibid.

३५२ सङ्गं न कुर्यादसतां शिश्नोदरतृपां क्वचित् ॥
तस्यानुगस्तमस्यन्धे पतत्यन्धानुगाऽन्धवत् ॥ ३ ॥

Ibid. ११. अ. २६.

३५३ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति ॥
स आशु भ्रश्यति स्वार्थादसत्याभिनिवेशतः ॥ २ ॥

Ibid. ११. अ. २८.

बृहस्पतिनीतिसार

३५४ वरं हि नरके वासो न तु दुश्चरिते गृहे ॥
नरकात्क्षीयते पापं कुगृहान्न निवर्तते ॥ ३ ॥

गरुड. op. cit., अ. १०९.

३५५ कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते-
र्न शक्यते सर्वगुणप्रमाथः ॥
अधः खलेनापि कृतस्य वह्ने-
र्नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ १६ ॥

Ibid. अ. ११०.

३५६ द्विजिह्वमुद्वेगकरं क्रूरमेकान्तदारुणम् ॥
खलस्याहेश्च वदनमपकाराय केवलम् ॥ १४ ॥

३५७ दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययाऽलंकृतोऽपि सन् ॥
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ १५ ॥

३५८ अकारणाविष्कृतकोपधारिणः
खलाद्भयं कस्य न नाम जायते ॥
विषं महाहेर्विषमस्य दुर्वचः
सुदुःसहं सन्निपतेत्सदा मुखे ॥ १६ ॥

३५९ तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ॥
अर्धराज्यहरं भृत्यं यो हन्यात्स न हन्यते ॥ १७ ॥

३६० शूरत्वयुक्ता मृदुमन्दवाक्या
जितेन्द्रियाः सत्यपराक्रमाश्च ॥
प्रागेव पश्चाद्विपरीतरूपा
ये ते तु भृत्या न हिता भवन्ति ॥ १८ ॥

३६१ दाम्भिकः कपटी चैव शठश्च स्पृहयान्वितः ॥
अशक्तो भयभीतश्च राजा त्यक्तव्य एव सः ॥ २० ॥

Ibid. अ. ११२.

३६२ माता यदि भवेल्लक्ष्मीः पिता साक्षाज्जनार्दनः ॥
कुबुद्धौ प्रतिपत्तिश्चेत्तस्मिन्दण्डः पतेत्सदा ॥ १७ ॥

३६३ मृत्तिकानां सहस्रेण चोदकानां शतेन हि
न शुद्ध्यति दुराचारो भावोपहतचेतनः ॥ ४० ॥

३६४ नीचः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ॥
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ५७ ॥

Ibid. अ. ११३.

३६५ अपहृत्य परस्वं हि यस्तु दानं प्रयच्छति ॥
स दाता नरकं याति यस्यार्थास्तस्य तत्फलम् ॥ ६७ ॥

३६६ देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ॥
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६८ ॥

३६७ ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा ॥
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ६९ ॥

३६८ नाश्नन्ति पितरो देवाः शूद्रस्य वृषलीपतेः ॥
भार्याजितस्य नाश्नन्ति यस्याश्चोपपतिर्गृहे ॥ ७० ॥

३६९ अकृतज्ञमनार्यञ्च दीर्घरोषमनार्जवम् ॥
चतुरो विद्धि चाण्डालाञ्जात्या जायेत पञ्चमः ॥ ७१ ॥

Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसार

३७० गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतो न चेत् ॥
सर्वसत्त्वहितार्थाय पशोरिव विचेष्टितम् ॥ ३० ॥

३७१ अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
श्रुतिसमये बहुभिर्वितर्कितस्य ॥
उदरभरणमात्रतुष्टबुद्धेः
पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः ॥ ३१ ॥

३७२ शौर्ये तपसि दाने च यस्य न प्रथितं यशः ॥
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ ३२ ॥

३७३ दुर्जनस्य हि संगेन सुजनोऽपि विनश्यति ॥
प्रसन्नमपि पानीयं कर्दमैः कलुषीकृतम् ॥ ४९ ॥

Ibid. अ. ११५.

IV. Wealth and Poverty (धन-दारिद्य)

७४ चतुःसागरपर्यन्तां यो भुङ्क्ते पृथिवीमिमाम् ॥
तुल्याश्मकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥ २६५ ॥

पद्म. सृष्टिखंड. अ. १९.

३७५ [अर्थश्चेत्सर्वथा रक्ष्य इति कैश्चिदुदाहृतम् ॥
तत्कथं न हरिश्चन्द्रोऽरक्षत्कुशिकनन्दने ॥ ३५ ॥

३७६ धर्मस्तु रक्षितः सर्वैरपि देहव्ययेन च ॥
शिबिप्रभृतिभूपालैर्दधीचिप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३६ ॥]

स्कांद. काशीखंड. अ. ४६.

३७७ को गृध्येत्पण्डितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि ॥
ययाहमासुरं भावं नीतोऽद्य विबुधेश्वरः ॥ १२ ॥

भागवत. ६. अ. ७.

३७८ अहो गुणाः सौम्यता च विद्वत्ता जन्म सत्कुले ॥
दारिद्र्याम्बुधिमग्नस्य सर्वमेतन्न शोभते ॥ ११ ॥

३७९ विप्राः पुत्राश्च पौत्राश्च बान्धवा भ्रातरस्तथा ॥
शिष्याश्च सर्वे मनुजास्त्यजन्त्यैश्वर्यवर्जितम् ॥ १२ ॥

स्कांद. वैष्णवखंड. वेंकटाचलमा. अ. २०.

३८० लक्ष्म्या हीनस्य लोकस्य लोकेऽस्मिन्व्यर्थतां व्रजेत् ॥ २४ ॥

३८१ मृतो नरो गतश्रीको मृतं राष्ट्रमराजकम् ॥
मृतमश्रोत्रिये दानं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ २५ ॥

३८२ लक्ष्म्या हीनस्य मर्त्यस्य बान्धवोऽपि विजायते ॥
प्रार्थयिष्यति मां नूनं दृष्ट्वा तं चान्यतो व्रजेत् ॥ २६ ॥

३८३ धनहीनं नरं त्यक्त्वा कुलीनमपि चोत्तमम् ॥
गच्छति स्वजनोऽन्यत्र शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः ॥ २८ ॥

३८४ तत्कार्यकरणार्थाय दरिद्रोऽभ्येति चेद्गृहम् ॥
धनिनो भर्त्सयंत्येनं समागच्छंति नांतिकम् ॥ २९ ॥

३८५ कृपणोऽपि धनाढ्यश्चेदागच्छति हि याचितुम् ॥
एष दास्यति मे किंचिदिति चित्ते नृणां भवेत् ॥ ३० ॥

३८६ मम त्वं पूर्ववंशीयः पिता ते च पितुर्मम ॥
सदा स्नेहपरश्चासीत्त्वं च स्नेहविवर्जितः ॥ ३१ ॥

३८७ एवं ब्रुवंति लोकेऽत्र धनिनां पुरतःस्थिताः ॥
कुलीना अपि पापानां दृश्यंते धनलिप्सया ॥
दरिद्रस्य मनुष्यस्य क्षितौ राज्यं प्रकुर्वतः ॥ ३२ ॥

३८८ प्रशोषः केवलं भावो हृदयस्य महामुने ॥
द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिपोषणौ ॥
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ३३ ॥

३८९ श्मशानमपि सेवंते धनलुब्धा निशागमे ॥
जनेतारमपि त्यक्त्वा नित्यं यांति सुदूरतः ॥ ३४ ॥

३९० सुमूर्खोऽपि भवेद्विद्वानकुलीनोऽपि सत्कुलः ॥
यस्य वित्तं भवेद्धर्म्ये विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ३५ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. २०९.

३९१ अर्थसंपद्विमोहाय विमोहो नरकाय च ॥
तस्मादर्थमनर्थं तं मोक्षार्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ १४ ॥

३९२ यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ॥
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १५ ॥

३९३ दोषहीनोऽपि धनवान्भूपालैः परिताप्यते ॥
दरिद्रः कृतदोषोऽपि सर्वत्र निरुपद्रवः ॥ १६ ॥ etc.,

स्कांद. नागरखंड. अ. १८५.

३९४ न सा विद्या न तच्छिल्पं न तत्कार्यं न सा कला ॥
अर्थार्थिभिर्न तज्ज्ञानं धनिनां यन्न दीयते ॥ ४३ ॥

३९५ इह लोके च धनिनां परोऽपि स्वजनायते ॥
स्वजनोऽपि दरिद्राणां कार्यार्थे दुर्जनायते ॥ ४४ ॥

३९६ अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ॥
प्रवर्तन्ते क्रियाः सर्वाः पर्वतेभ्यो यथापगाः ॥ ४५ ॥

३९७ पूज्यते यदपूज्योऽपि यदगम्योऽपि गम्यते ॥
वंद्यते यदवन्द्योऽपि स अनुबंधो धनस्य सः ॥ ४६ ॥

३९८ अशनादिंद्रियाणीव स्युः कार्याण्यखिलानि ह ॥
सर्वस्मात्कारणाद्वित्तं सर्वसाधनमुच्यते ॥ ४७ ॥

३९९ अर्थार्थी सर्वलोकोऽयं श्मशानमपसेवते ॥
जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वः संयाति दूरतः ॥ ४८ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. १५५.

४०० अर्थसंपद्विमोहाय विमोहो नरकाय च ॥
तस्मादर्थं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ ४१ ॥

४०१ आदरं राजसदसि धनेन लभते नरः ॥
सुभटः शत्रुसंग्रामे विक्रमेण यथा जयम् ॥ ३७ ॥
४०२ गृहस्थस्तु धनं प्राप्य परां पुष्टिं व्रजत्यलम् ॥
शरत्परिणतं सस्यमनड्वानिव विद्पते ॥ ३८ ॥
४०३ धनिनं न विमुञ्चन्ति बांधवोऽन्ये च ये जनाः ॥
मधुमत्सुमनो युक्तं पादपं मधुपा इव ॥ ३९ ॥
धनाभावेन गृहिणां कृशत्वमुपजायते ॥
सर्वतो ग्रीष्मसमये त्वम्भसां सरसामिव ॥ ४० ॥
४०४ [तद्धनं वर्तते भूरि गृहे तव विशांपते ॥
कुतः कृशत्वमङ्गानां गोप्यं चेन्न वदाद्य मे ॥ ४१ ॥]
पद्म. उत्तरखंड. अ. २०१.
४०५ नित्यार्जितेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना ॥
गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ १९ ॥
भागवत. ११. अ. ३.
४०६ नाधनस्यास्त्ययं लोको न परश्च कथंचन ॥
अभिशस्तं प्रपश्यंति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ॥ ७ ॥
४०७ दारिद्र्यं पातकं लोके कस्तच्छंसितुमर्हति ॥
पतितः शोच्यते सर्वैर्निर्धनश्चापि शोच्यते ॥ ८ ॥
४०८ यः कृशाश्वः कृशधनः कृशभृत्यः कृशातिथिः ॥
स वै प्रोक्तः कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ ९ ॥
४०९ अर्थवान्दुष्कुलीनोऽपि लोके पूज्यतमो नरः ॥
शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ १० ॥
४१० ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धा ये च वृद्धा बहुश्रुताः ॥
ते सर्वे धनवृद्धस्य द्वारि तिष्ठन्ति किंकराः ॥ ११ ॥
४११ यद्यप्ययं त्रिभुवने अर्थोऽस्माकं परान्न हि ॥
तथाप्यन्यप्रार्थितो हि तस्यैव फलदो भवेत् ॥ १२ ॥
स्कांद. माहेश्वरखंड. कौमारिकाखंड. अ. २.
४१२ अर्थलाभेऽपि महति स्वाध्यायं न समुत्सृजेत् ॥
कुलान्यकुलतां यान्ति स्वाध्यायस्य विवर्जनात् ॥ ९० ॥
विष्णुधर्मोत्तर. द्वितीयखंड. अ. ८९.
४१३ यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मीः सत्त्वं भूत्यनुसारि च ॥
निःश्रीकाणां कुतः सत्त्वं विना तेन गुणाः कुतः ॥ २९ ॥
४१४ बलशौर्याद्यभावश्च पुरुषाणां गुणैर्विना ॥
लंघनीयः समस्तस्य बलशौर्यविवर्जितः ॥ ३० ॥
४१५ भवत्यपध्वस्तमतिर्लंघितः प्रथितः पुमान् ॥
एवमत्यन्तनिःश्रीके त्रैलोक्ये सत्त्ववर्जिते ॥ ३१ ॥
विष्णु. प्रथमांश. अ. ९.
४१६ धनहीनं जनं दृष्ट्वा सखापि हि पलायते ॥
मेघः शरद्यम्बुहीनः खण्डं खण्डं नयेन्महत् ॥ २६ ॥

४१७ खादितुं प्राप्यते यावत्तावदेव हि बान्धवाः ॥
धनं यस्य कुलं तस्य बुद्धिस्तस्य स पण्डितः ॥ २७ ॥

४१८ अर्थैर्विहीनः पुरुषो जीवन्नपि मृतोपमः ॥
धर्मार्थविद्यार्जनतो मतिर्यस्य निवर्तते ॥ २८ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. ४

४१९ यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ॥
लोभः स्वल्पोऽपि तान्हन्ति श्वित्रो रूपमिवेप्सितम् ॥ १६ ॥

४२० अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे रक्षणेऽव्यये ॥
नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिन्ता भ्रमो नृणाम् ॥ १७ ॥

४२१ स्तेयं हिंसाऽनृतं दम्भः कामः क्रोधः स्मयो मदः ॥
भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च ॥ १८ ॥

४२२ एते पञ्चदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् ॥
तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥

४२३ भिद्यन्ते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा ॥
एकाः स्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥ २० ॥

४२४ अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः ॥
त्यजन्त्याशुस्पृधो घ्नन्ति सहसोत्सृज्य सौहृदम् ॥ २१ ॥

४२५ लब्ध्वा जन्माऽमरप्रार्थ्यं मानुष्यं तद्द्विजाग्र्यताम् ॥
तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति यान्त्यशुभां गतिम् ॥ २२ ॥

४२६ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् ॥
द्रविणे कोऽनुषज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥

४२७ व्यर्थयाऽर्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बलम् ॥
कुशला येन सिद्ध्यन्ति जरठः किं नु साधयेत् ॥ २५ ॥

४२८ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्यर्थयाऽर्थेहयाऽसकृत् ॥
कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽयं सुविमोहितः ॥ २६ ॥

भागवत. ११. अ. २३.

४२९ अहो ऐश्वर्यमत्तानां मत्तानामिव मानिनाम् ॥
असंबद्धा गिरो रूक्षाः कः सहेतानुशासिता ॥ ३९ ॥

Ibid. १०. अ. ६८.

४३० [हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे ॥
श्रीमदाद्भ्रंशिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः ॥ २० ॥]

Ibid. १०. अ. ७३.

४३१ अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ॥
यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि ॥ १५ ॥

Ibid. १०. अ. ८१.

४३२ वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः ॥
निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ॥ ३ ॥

Ibid. ९. अ. २१.

४३३ असतः श्रीमदान्धस्य दारिद्र्यं परमाञ्जनम् ॥
आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीक्षते ॥ १३ ॥

४३४ यथा कण्टकविद्धाङ्गो जन्तोर्नेच्छति तां व्यथाम् ॥
जीवसाम्यं गतो लिङ्गैर्न तथाऽविद्धकण्टकः ॥ १४ ॥

४३५ दरिद्रो निरहंस्तम्भो मुक्तः सर्वमदैरिह ॥
कृच्छ्रं यदृच्छयाऽऽप्नोति तद्धि तस्य परं तपः ॥ १५ ॥

४३६ नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्यान्नकाङ्क्षिणः ॥
इन्द्रियाण्याशु शुष्यन्ति हिंसापि विनिवर्तते ॥ १६ ॥

४३७ दरिद्रस्यैव युज्यन्ते साधवः समदर्शिनः ॥
सद्भिः क्षिणोति तं तर्षं तत आराद्विशुद्ध्यति ॥ १७ ॥

४३८ [साधूनां समचित्तानां मुकुन्दचरणैषिणाम् ॥
उपेक्ष्यैः किं धनस्तम्भैरसद्भिरसदाश्रयैः ॥ १८ ॥]

Ibid. १०. अ. १०.

बृहस्पतिनीतिसार

४३९ पन्थान इव विप्रेन्द्र सर्वसाधारणाः श्रियः ॥
मदीया इति मत्वा वै न हि हर्षयुतो भवेत् ॥ ७४ ॥

गरुड़, op. cit., अ. ११४.

४४० अदृष्टपूर्वा बहवः सहायाः
सर्वे पदस्थस्य भवन्ति मित्राः ॥
अर्थैर्विहीनस्य पदच्युतस्य
भवत्यकाले स्वजनोऽपि शत्रुः ॥ ७ ॥

४४१ आपत्सु मित्रं जानीयाद्रणे शूरं रहः शुचिम् ॥
भार्यां च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम् ॥ ८ ॥

४४२ वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसा
निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टं नृपं मन्त्रिणः ॥
पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः
सर्वः कार्यवशाज्जनो हि रमते कस्यास्ति को वल्लभः
(कस्यापि नो वल्लभः इ. पा.) ॥ ९ ॥

४४३ धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चौरतः ॥
मृतं च यन्न मुच्यते समर्जयस्व तद्धनम् ॥ २१ ॥

४४४ यदर्जितं प्राणहरैः परिश्रमैः
मृतस्य तं वै विभजन्ति रिक्थिनः ॥
कृतं च यद्दुष्कृतमर्थलिप्सया
तदेव दोषोपहतस्य यौतुकम् ॥ २२ ॥

Ibid. अ. १०९.

४४५ यदि विभवविहीनः प्रच्युतो वाशु दैवात्
न तु खलजनसेवा काङ्क्षयत्नैव नीचाम् ॥
न तृणमदनकार्ये सुक्षुधार्तोऽस्ति सिंहः
पिबति रुधिरमुष्णं प्रायशः कुञ्जराणाम् ॥ १८ ॥

४४६ धनप्रयोगकार्येषु तथा विद्यागमेषु च ॥
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत् ॥ २५ ॥

४४७ धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ॥
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ॥ २६ ॥

४४८ लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं दानशीलता ॥
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥ २७ ॥

४४९ कालविच्छ्रोत्रियो राजा नदी साधुश्च पञ्चमः ॥
एते यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ २८ ॥

Ibid. अ. ११०.

४५० असमर्थाश्च कुर्वन्ति मुनयो द्रव्यसञ्चयम् ॥
किं पुनस्तु महीपालः पुत्रवत्पालयन्प्रजाः ॥ १६ ॥

४५१ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ॥
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ १७ ॥

४५२ त्यजन्ति मित्राणि धनैर्विहीनं
पुत्राश्च दाराश्च सुहृज्जनाश्च ॥
ते चार्थवन्तं पुनराश्रयन्ति
ह्यर्थो हि लोके पुरुषस्य बन्धुः ॥ १८ ॥

४५३ धिग्धिक् शरीरसुखलालितमानवेषु
मा खेदयेद्धनकृशं हि शरीरमेव ॥
सद्दारका ह्यधनपाण्डुसुताः श्रुता हि
दुःखं विहाय पुनरेव सुखं प्रपन्नाः ॥ २५ ॥

Ibid. अ. १११.

४५४ मधुहेव दुहेत्सारं कुसुमञ्च न घातयेत् ॥
वत्सापेक्षी दुहेत्क्षीरं भूमिं गां चैव पार्थिवः ॥ ५ ॥

४५५ यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनुते मधु षट्पदः ॥
तथा वित्तमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥ ६ ॥

४५६ वल्मीकं मधुजालञ्च शुक्लपक्षे तु चन्द्रमाः ॥
राजद्रव्यञ्च भैक्ष्यञ्च स्तोकं स्तोकं प्रवर्द्धते ॥ ७ ॥

४५७ अर्जितस्य क्षयं दृष्ट्वा संप्रदत्तस्य सञ्चयम् ॥
अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥ ८ ॥

४५८ वरं विन्ध्याटव्यां निवसनमभुक्तस्य मरणं
वरं सर्पाकीर्णे शयनमथ कूपे निपतनम् ॥ (प्रपतनम् इ. पा.)
वरं भ्रान्तावर्त्ते सभयजलमध्ये प्रविशनं
न तु स्वीये पक्षे हि धनमणु देहीति कथनम् ॥ ११ ॥

४५९ भाग्यक्षयेषु क्षीयन्ते नोपभोगेन सम्पदः ॥
पूर्वार्जिते हि सुकृते न नश्यन्त कदाचन ॥ १२ ॥

४६० येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण गताः श्रियाः ॥
धर्मार्थी च महाँल्लोके तत्स्मृत्वा ह्यर्थकारणात् ॥ ३५ ॥

४६१ अन्नार्थी यानि दुःखानि करोति कृपणो जनः ॥
तान्येव यदि धर्मार्थी न भूयः क्लेशभाजनम् ॥ ३६ ॥

४६२ सर्वेषामेव शौचानां अन्नशौचं विशिष्यते ॥
योऽन्नार्थैः शुचिः शौचान्न मृदा वारिणा शुचिः ॥ ३७ ॥

Ibid., अ. ११३.

४६३ कुचेलिनं दन्तमलोपधारिणं
बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ॥
सूर्योदये ह्यस्तमयेऽपि शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥ ३५ ॥

४६४ नित्यं छेदस्तृणानां धरणिविलिखनं पादयोश्चापमार्ष्टिः
दन्तानामप्यशौचं मलिनवसनता रूक्षता मूर्द्धजानाम् ॥
द्वे संध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहासातिरेकः
स्वांगे पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत्केशवस्यापि लक्ष्मीम् ॥ ३६ ॥

४६५ यस्य कस्य तु पुष्पस्य पाण्डरस्य विशेषतः ॥
शिरसा धार्यमाणस्य ह्यलक्ष्मीः प्रतिहन्यते ॥ ३८ ॥

४६६ दीपस्य पश्चिमा छाया छाया शय्यासनस्य च ॥
रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ॥ ३९ ॥

४६७ पूर्वं पश्चाच्चरन्त्यार्ये सदैव बहुसम्पदः ॥
विपरीतमनार्य्ये च यथेच्छसि तथा चर ॥ ५३ ॥

Ibid. अ. ११४.

V. A Miser (कृपणः)

४६८ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् ॥
तस्य तानिच्छतो यच्छेद् यदि सोऽपि तथाविधः ॥ ४९ ॥

४६९ स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि ॥
न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः ॥ ५० ॥

भागवत. ६. अ. ९.

४७० हित्वाऽन्यान्भजतेऽयं श्रीः पादस्पर्शाशयाऽसकृत् ॥
आत्मदोषोपवर्गेण यथाज्ञा जनमोहिनी ॥ ४७ ॥

Ibid. १०. अ. २३.

४७१ किं दुःसहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितं ॥
किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम् ॥ ५८ ॥

Ibid. १०. अ. १.

बृहस्पतिनीतिसार

४७२ सञ्चितं निहितं द्रव्यं परामृश्यं मुहुर्मुहुः ॥
आखोरिव कदर्यस्य धनं दुःखाय केवलम् ॥ २३ ॥

४७३ नग्ना व्यसनिनो रूक्षाः कपालाङ्कितपाणयः ॥
दर्शयन्तीह लोकस्य अदातुः फलमीदृशम् ॥ २४ ॥

४७४ शिक्षयन्ति च याचन्ते देहीति कृपणा जनाः ॥
अवस्थेयमदानस्य मा भूदेवं भवानपि ॥ २५ ॥

४७५ सञ्चितं क्रतुशतैर्न युज्यते
याचितं गुणवते न दीयते ॥

तत्कदर्यपरिरक्षितं धनं
चोरपार्थिवगृहे प्रयुज्यते ॥ २६ ॥

४७६ न देवेभ्यो न विप्रेभ्यो बन्धुभ्यो नैव चात्मने ॥
कदर्यस्य धनं याति त्वग्नितस्कराराजसु ॥ २७ ॥

४७७ अतिक्लेशेन येऽप्यर्था धर्मस्यातिक्रमेण च ॥
अरेर्वा प्रणिपातेन मा भवेयुः कदाचन ॥ २८ ॥

गरुड. पूर्वखंड. आचारकांड. अ. १०९.

शौनकीयनीतिसार

४७८ अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धुः
कामातुराणां न भयं न लज्जा ॥
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेजः ॥ ६७ ॥

४७९ कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यवरस्य च ॥
परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च ॥ ६८ ॥

४८० सुखं स्वपित्यनृणवान्व्याधिमुक्तश्च यो नरः ॥
सावकाशस्तु वै भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न सङ्गतः ॥ ६९ ॥
(र्न शङ्कितः इ. पा.)

४८१ मुखभङ्गः स्वरो दीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ॥
मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचके ॥ ७७ ॥

४८२ कुब्जस्य कीटघातस्य वाताग्निष्कासितस्य च ॥
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥ ७८ ॥

४८३ जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः ॥
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थी याति न लाघवम् ॥ ७९ ॥

Ibid. अ. ११५.

४८४ प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन ॥
इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५ ॥

भागवत. ११. अ. २३.

VI Destiny–Action (दैव-कर्म)

४८५ शीतं हुताशादपि दैवयोगात्सञ्जायते चन्द्रमसोऽपि तापः ॥
परिग्रहात्सौख्यसमुद्भवोऽत्र भूतोऽभवन्नावि(वी?) न मर्त्यलोके ॥ ५७ ॥

४८६ कष्टं वने निवसतोऽत्र सदा नरस्य
नो केवलं निजतनुप्रभवं भवेच्च ॥
दैवं च पित्र्यमखिलं न विभाति कृत्यं
तस्माद्गृहे निवसतात्महितं प्रचिन्त्यम् ॥ ५४ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. १४७.

४८७ [बलेन प्रज्ञया नित्यं मन्त्रपौरुषविक्रमैः ॥
सहायैश्चैव मित्रैश्च नालभ्यं लभते नरः ॥ १२५ ॥]

४८८ लाभालाभे सुखे दुःखे विवाहे मृत्युजीवने ॥
भोगे रोगे वियोगे च दैवमेव हि कारणम् ॥ १२६ ॥

४८९ [कुरूपाः कुकुला मूर्खाः कुत्सिताचारनिन्दिताः ॥
शौर्यविक्रमहीनाश्च दैवाद्राज्यानि भुञ्जते ॥ १२७ ॥]

पद्म. उत्तरखंड. अ. १२८.

४९० जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ॥ २५ ॥

भागवत. १२. अ. ६.

४९१ वनं परित्यज्य कृशानुभीत्या
जलं प्रविष्टो नलिनीसुखार्थम् ॥
सन्दह्यते तत्र हिमानलेन
यद्यस्य कर्म न तदन्यथा स्यात् ॥ ५५ ॥

४९२ वेदादिशास्त्रमखिलं प्रपठन्तु लोकाः
कुर्वन्तु नाम सततं क्षितिपालसेवाम् ॥
उग्रं तपः प्रतिदिनं प्रतिसाधयन्तु
न श्रीस्तथापि च भजत्यतिभाग्यहीनम् ॥ ५६ ॥

४९३ मस्तकोपरि तिष्ठन्ति दुःखानि च सुखानि च ॥
अन्तकाले समायान्ति हठादन्यानि सत्तम ॥ ५७ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. ५.

४९४ स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् ॥
तस्मात्पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥

४९५ प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ॥
सात्त्विकात्कर्मणः पूर्वात्सिद्धिः स्यात्पौरुषं विना ॥ २ ॥

४९६ पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति भार्गव ॥
दैवं पुरुषकारश्च द्वयं पुंसः फलावहम् ॥ ३ ॥

अग्नि. अ. २२६.

४९७ [न पुत्रबांधवा दारा न समस्तः सुहृज्जनः ॥
संकटेऽभ्युपगच्छंति व्रजंतमेकगामिनम् ॥ ९४ ॥]

४९८ यदेव कर्म कैवल्यं कृतं तेन शुभाशुभम् ॥
तदेव सार्थवत्तस्य भवत्यग्रे तु गच्छतः ॥ ९५ ॥

स्कांद. आवन्त्यखंड. रेवाखंड. अ. २८.

४९९ आपत्काले नृणां नूनं मरणं नैव लभ्यते ॥ ११७ ॥

स्कांद. ब्रह्मखंड. सेतुमाहात्म्य. अ. ५.

५०० दैवं पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तम ॥
त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलावहम् ॥ ८ ॥

५०१ नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः ॥
[तस्मात्सर्वप्रयत्नेन आचरेद्धर्ममुत्तमम् ॥ ११ ॥]

५०२ त्यक्त्वालसान्दैवपरान्मनुष्यान्
उत्थानयुक्तान्पुरुषान्हि लक्ष्मीः ॥
अन्विष्य यत्नाद्वृणुयान्नृपेन्द्र
तस्मात्सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥ १२ ॥

मत्स्य. अ. २२१.

५०३ भविष्यं यद्भवत्येव नास्ति तस्य निवर्तकः ॥
प्रारब्धाधीनमेवात्र प्रारब्धः स शिवः स्मृतः ॥ ९ ॥

शिव. कोटिरुद्रसंहिता. अ. २१.

५०४ विपरीतो यदा कालः पुरुषस्य भवेत्तदा ॥
भूतमैत्रीं प्रकुर्वंति सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ ३४ ॥

स्कांद. माहेश्वरखंड. केदारखंड. अ. ९.

५०५ दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ ७ ॥

पद्म. सर्गखंड. अ. २२.

५०६ नूनं विचित्रो भुवि भूतवर्गः सम्भूतभावो बहुधा विचित्रः ॥
तथा विचित्रोऽखिलकर्मयोगस्तत्कर्मशक्तिप्रचयो विचित्रः ॥ ३१ ॥

पद्म. पातालखंड. अ. १०२.

५०७ स्वकर्मणोऽनुरूपं हि फलं भुंजंति जंतवः ॥
शुभेन कर्मणा भूतिर्दुःखं स्यात्पातकेन तु ॥ ३१ ॥

५०८ दृश्यंते चाऽभिशापाश्च पूर्वकर्मानुसंचिताः ॥
कष्टाः कष्टतरावस्था गताः केचिदनागसः ॥ ३५ ॥

५०९ ह्रीमंतो नयसंयुक्ता अन्ये बहुगुणैर्युताः ॥
दुर्गममापदं प्राप्य निजकर्मसमुद्भवम् ॥ ३८ ॥ (न संज्वरंति) ॥

स्कांद. आवन्त्यखंड. रेवाखंड. अ. १९८.

५१० विपाककटु यत्कर्म तन्न शंसंति पंडिताः ॥ ४४ ॥

विष्णु. पंचमांश. अ. ३०.

५११ अहोऽतिबलवद्दैवं विना तेन महात्मना ॥
यदसामर्थ्ययुक्तेऽपि नीचवर्गे जयप्रदम् ॥ ३१ ॥

५१२ तौ बाहू स च मे मुष्टिः स्थानं तत्सोऽस्मि चार्जुन ॥
पुण्येनैव विना तेन गतं सर्वमसारताम् ॥ ३२ ॥

विष्णु. पंचमांश. अ. ३८.

५१३ यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ॥
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ४२ ॥

५१४ यथा कृतं तथा भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ॥ ४४ ॥

५१५ वित्तेन प्रज्ञया वाऽपि समर्थाः कर्तुमन्यथा ॥
स्वकृतान्युपभुञ्जन्ति दुःखानि च सुखानि च ॥
हेतुं प्राप्य नरो नित्यं कर्मपाशैश्च बध्यते ॥ ४६ ॥

५१६ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ॥
तथा शुभाशुभं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ४७ ॥

५१७ उपभोगादृते तस्य नाश एव न विद्यते ॥
प्राक्तनं बन्धनं कर्म कोऽन्यथा कर्तुमर्हति ॥ ४८ ॥

५१८ सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति ॥
[शेते सह शयानेन पुरा कर्म यथाकृतम् ॥ ४९ ॥

५१९ उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ॥
करोति कुर्वतः कर्म च्छायेवानुविधीयते] ॥ ५० ॥

५२० यथा छायातपौ नित्यं संबद्धौ च परस्परम् ॥
तद्वत्कर्म च कर्ता च सुसंबन्धौ परस्परम् ॥ ५१ ॥

५२१ येन यत्रोपभोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव वा ॥
स तत्र बद्ध्वा बन्धेन बलाद्दैवेन नीयते ॥ ५३ ॥

५२२ अरक्षितं भवेत्सत्यं दैवं तमेव रक्षति ॥
दैवेन नाशितं यत्तु तस्य रक्षा न दृश्यते ॥ ५६ ॥

पद्म. भूमिखंड, अ. ८१.

५२३ एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम् ॥
स तुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ २० ॥

भागवत. ११. अ. ३.

५२४ यादृङ्नरं च सेवेत तादृशं फलमश्नुते ॥
महतस्सेवयोच्चत्वं क्षुद्रस्य क्षुद्रतां तथा ॥ २२ ॥

५२५ सिंहस्य मंदिरे सेवा मुक्ताफलकरी मता ॥
शृगालमंदिरे सेवा त्वस्थिलाभकरी मता ॥ २३ ॥

स्कांद. माहेश्वरखंड. केदारखंड. अ. ९.

५२६ दैवाधीने शरीरेऽस्मिन्गुणभाव्येन कर्मणा ॥
वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्मीति निबध्यते ॥ १० ॥

Ibid. ११ अ. ११.

५२७ विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया ॥
उपस्थितो निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥ ५० ॥

Ibid. १०. अ. १.

५२८ दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् ॥ २३ ॥

Ibid. ३. अ. ३.

बृहस्पतिनीतिसार

५२९ अनर्था ह्यर्थरूपाश्च अर्थाश्चानर्थरूपिणः ॥
भवन्ति ते विनाशाय दैवायत्तस्य वै सदा ॥ २३ ॥

५३० कार्यकालोचिताऽपापा मतिः सञ्जायते हि वै ॥
सानुकूले तु दैवे शं पुंसः सर्वत्र जायते ॥ २४ ॥

गरुड, op. cit., अ. ११०.

५३१ एते ते चन्द्रतुल्याः क्षितिपतितनया भीमसेनार्जुनाद्याः
शूराः सत्यप्रतिज्ञा दिनकरवपुषः केशवेनोपगूढाः ॥
ते वै दुष्टग्रहस्थाः कृपणवशगता भैक्ष्यचर्यां प्रयाताः
को वा कस्मिन्समर्थो भवति विधिवशाद्भ्रामयेत्कर्मरेखा ॥ १४ ॥

५३२ ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ॥
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ १५ ॥

५३३ दाता बलिर्याचको वै मुरारि-
र्दानं मही विप्रमुखस्य मध्ये ॥

दत्त्वा फलं बन्धनमेव लब्धं
नमोऽस्तु ते दैव यथेष्टकारिणे ॥ १६ ॥

५३४ येन येन यथा यद्वत्पुरा कर्म सुनिश्चितम् ॥
तत्तदेवान्तरा भुङ्क्ते स्वयमाहितमात्मना ॥ १८ ॥

५३५ आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ॥
गर्भशय्यामुपादाय भुङ्क्ते वै पौर्वदैहिकम् ॥ १९ ॥

५३६ न चान्तरिक्षे न समुद्रमध्ये
न पर्वतानां विवरप्रवेशे ॥
न मातृमूर्ध्नि प्रधृतस्तथाङ्के
त्यक्तुं क्षमः कर्म कृतं नरो हि ॥ २० ॥

५३७ दुर्गस्त्रिकूटः परिखा समुद्रो
रक्षांसि योधाः परमा च वृत्तिः ॥
शास्त्रं च वै तूशनसा प्रदिष्टं
स रावणः कालवशाद्विनष्टः ॥ २१ ॥

५३८ यस्मिन्वयसि यत्काले यद्दिवा यच्च वा निशि ॥
यन्मुहूर्ते क्षणे वापि तत्तथा न तदन्यथा ॥ २२ ॥

५३९ गच्छन्ति चान्तरिक्षे वा प्रविशन्ति महीतले ॥
धारयन्ति दिशः सर्वा नादत्तमुपलभ्यते ॥ २३ ॥

५४० पुराधीता च या विद्या पुरा दत्तञ्च यद्धनम् ॥
पुरा कृतानि कर्माणि ह्यग्रे धावन्ति धावतः ॥ २४ ॥

५४१ कर्माण्यत्र प्रधानानि सम्यगृक्षे शुभग्रहे ॥
वसिष्ठकृतलग्नाऽपि जानकी दुःखभाजनम् ॥ २५ ॥

५४२ स्थूलजंघो यदा रामः शब्दगामी च लक्ष्मणः ॥
घनकेशी यदा सीता त्रयस्ते दुःखभाजनम् ॥ २६ ॥

५४३ न पितुः कर्मणा पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ॥
स्वयं कृतेन गच्छन्ति स्वयं बद्धाः स्वकर्मणा ॥ २७ ॥

५४४ कर्मजन्यशरीरेषु रोगाः शारीरमानसाः ॥
शरा इव पतन्तीह विमुक्ता दृढधन्विभिः ॥ २८ ॥

५४५ अन्यथा शास्त्रगर्भिण्या धिया धीरोऽर्थमीहते ॥
स्वामिवत्प्राक्कृतं कर्म विदधाति तदन्यथा ॥ २९ ॥

५४६ बालो युवा च वृद्धश्च यः करोति शुभाशुभम् ॥
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ ३० ॥

५४७ अनीक्षमाणोऽपि नरो विदेशस्थोऽपि मानवः ॥
स्वकर्मपोतवातेन नीयते यत्र तत्फलम् ॥ ३१ ॥

५४८ प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो
देवोऽपि तं वारयितुं न शक्तः ॥
अतो न शोचामि न विस्मयो मे
ललाटलेखा न पुनः प्रयाति ॥ ३२ ॥

५४९ सर्पः कूपे गजः स्कन्धे बिले आखुश्च धावति ॥
नरः शीघ्रतरादेव कर्मणः कः पलायते ॥ ३३ ॥

५५० न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ॥
अलभ्यं लभ्यते मर्त्यैस्तत्र का परिदेवना ॥ ४४ ॥

५५१ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि शौनक ॥
अव्यक्तनिधनान्येव का तत्र परिदेवना ॥ ४८ ॥

५५२ नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ॥
कुशाग्रेण तु संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ४९ ॥

५५३ लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ॥
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ ५० ॥

५५४ तत्तत्प्राप्नोति पुरुषः किं प्रलापैः करिष्यति ॥
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ॥
स्वकालं नातिवर्तन्ते यथा कर्म पुराकृतम् ॥ ५१ ॥

५५५ शीलं कुलं नैव न चैव विद्या
ज्ञानं गुणा नैव च बीजशुद्धिः ॥
भाग्यानि पूर्वं तपसार्जितानि
काले फलन्त्यस्य यथैव वृक्षाः ॥ ५२ ॥

५५६ तत्र मृत्युर्यत्र हन्ता तत्र श्रीर्यत्र सम्पदः ॥
तत्र तत्र स्वयं याति प्रेर्यमाणः स्वकर्मभिः ॥ ५३ ॥

५५७ भूतपूर्वं कृतं कर्म कर्तारमनुतिष्ठति ॥
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ॥ ५४ ॥

५५८ एवं पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुतिष्ठति ॥
सुकृतं भुंक्ष्व चात्मीयं मूढ किं परितप्यसे ॥ ५५ ॥

५५९ यथा पूर्वकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥
तथा जन्मान्तरे तद्वै कर्त्तारमनुगच्छति ॥ ५६ ॥

गरुड. op. cit., अ. ११३.

VII. Happiness-Sorrow (सुख-दुःख)

५६० स्त्रीबालवृद्धातुरराजयोगिनां
विषाग्नितोयाद्रिनिपातनादिना ॥
दुःखस्य चैवोद्धरणं प्रशस्यते
कूपस्य खातेन समं वदन्ति ॥ २५ ॥

पद्म. पातालखंड. अ. १०६.

५६१ आलस्यं प्रथमं पश्चाद्व्याधिपीडा प्रजायते ॥
प्रमादः संशयस्थाने चित्तस्येहानवस्थितिः ॥ १ ॥

५६२ अश्रद्धादर्शनं भ्रांतिर्दुःखं च त्रिविधं ततः ॥
दौर्मनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योगता ॥ २ ॥

लिंग. पूर्वभाग. अ. ९.

५६३ यद्यत्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते ॥
तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥ ५५ ॥

५६४ इति संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम् ॥
विमुक्तपादपच्छायामृते कुत्र सुखं नृणाम् ॥ ५७ ॥

विष्णु. षष्ठांश. अ. ६.

५६५ दृष्ट्वा परस्य भाग्यानि आत्मनो व्यसनं तथा ।
तत्र मन्युर्न कर्त्तव्य एवं धर्मः सनातनः ॥ ४१ ॥
वराह. अ. १२७.

५६६ सुखेन दान्तः स्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ॥
समः सर्वेषु भूतेषु मनो यस्य प्रहृष्यति ॥ ३२१ ॥

५६७ न रथेन सुखं याति न हयेन न दन्तिना ॥
यथात्मना विनीतेन सुखं याति महापथम् ॥ ३२२ ॥
पद्म. सृष्टिखंड. अ. १९.

५६८ स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दते ॥
गर्भवाससमं दुःखं न भूतं न भविष्यति ॥ १० ॥
भागवत. तृतीयस्कंध. अ. ३१.

५६९ गर्भवासो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन ॥ ५ ॥
स्कांद. आवंत्यखंड. रेवाखंड. अ. १४७.

५७० सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥
उषित्वा तत्र सौख्येन भूयोऽन्यत्तादृशं व्रजेत् ॥ २५ ॥
स्कांद. नागरखंड. अ. १८५.

५७१ गृहारंभो हि दुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः ॥
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १५ ॥
भागवत. ११ स्कंध. अ. ९.

५७२ न देहिनां सुखं किञ्चिद्विद्यते विदुषामपि ॥
तथा च दुःखं मूढानां वृथाऽहङ्करणं परम् ॥ १८ ॥
Ibid. ११. अ. १०.

५७३ सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ ६० ॥
Ibid. ११. अ. २३.

Due to māyā:

५७४ सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते ॥
गृहेषु योषित्पुरुषश्च वञ्चितः ॥ ४७ ॥
Ibid. १०. अ. ५१.

५७५ असन्तुष्टोऽसकृल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः ॥
अकिञ्चनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ३२ ॥
Ibid. १०. अ. ५२.

५७६ यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया ॥
एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः ॥ १२ ॥
Ibid. १०. अ. ५४.

५७७ असंतोषः परं दुःखं संतोषः परमं सुखम् ॥
सुखार्थी पुरुषस्तस्मात्संतुष्टः सततं भवेत् ॥ २६१ ॥
पद्म. सृष्टिखंड. अ. १९.

५७८ आत्मदेहस्य मांसानि भोक्तुं ब्रह्मन्न शक्यते ॥
देहिनां वद यद्योग्यं संतुष्टिर्जायते यतः ॥ ५ ॥
पद्म. क्रियाखंड. अ. २१.

५७९ दुःखे न तप्येत सुखे न हृष्येत्समेन वर्त्तेत सदैव धीरः ॥
दिष्टं बलीय इति मन्यमानो न संज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ८ ॥

मत्स्य. अ. ३७.

बृहस्पतिनीतिसार

५८० रागद्वेषादियुक्तानां न सुखं कुत्रचिद्द्विज ॥
विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ ५८ ॥

५८१ यत्र स्नेहो भयं तत्र स्नेहो दुःखस्य भाजनम् ॥
स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत्सुखम् ॥ ५९ ॥

५८२ शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ॥
जीवितञ्च शरीरञ्च जात्यैव सह जायते ॥ ६० ॥

५८३ सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ॥
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ६१ ॥

५८४ सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ॥
सुखं दुःखं मनुष्याणां चक्रवत्परिवर्त्तते ॥ ६२ ॥

५८५ यद्गतं तदतिक्रान्तं यदि स्यात्तच्च दूरतः ॥
वर्त्तमानेन वर्त्तेत न स शोकेन बाध्यते ॥ ६३ ॥

गरुड. op. cit. अ. ११३.

५८६ अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति यान्ति च ॥
मार्जार इव लुम्पेत तथा प्रार्थयिता नरः ॥ ५२ ॥

Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसार

५८७ अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरं धनयौवनम् ॥
अस्थिरं पुत्रदाराद्यं धर्मः कीर्तिर्यशः स्थिरम् ॥ २६ ॥

५८८ शतं जीवितमत्यल्पं रात्रिस्तस्यार्धहारिणी ॥
व्याधिशोकजरायासैरर्द्धं तदपि निष्फलम् ॥ २७ ॥

५८९ आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्द्धं गतं ॥
तस्यार्द्धस्थितकिञ्चिदर्द्धमधिकं बाल्यस्य काले गतम् ॥
किञ्चिद्बन्धुवियोगदुःखमरणैर्भूपालसेवागतं ॥
शेषं वारितरङ्गगर्भचपलं मानेन किं मानिनाम् ॥ २८ ॥

५९० लवणजलान्ता नद्यः स्त्रीभेदान्तं च मैथुनम् ॥
पैशुन्यं जनवार्तान्तं वित्तं दुःखत्रयान्तकम् ॥ ५८ ॥

५९१ अहोरात्रमयो लोके जरारूपेण संचरेत् ॥
मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ २९ ॥

५९२ वाचा विहितसार्थेन लोको न च सुखायते ॥
जीवितं मानमूलं हि माने म्लाने कुतः सुखम् ॥ ४० ॥

Ibid. अ. ११५.

VIII. Saṁsāra (संसार)

५९३ अधिष्ठानं समिच्छन्ति ह्यचलं निर्बले सति ॥
संसारे सर्वभूतानां तृणबिन्दुवदस्थिरे ॥ ४ ॥

५९४ कदलीसारनिःसारे मृगतृष्णेव चंचले ॥
स्थावरे जंगमे सर्वे भूतग्रामे चतुर्विधे ॥ ५ ॥

स्कांद. आवंत्यखंड. रेवाखंड. अ. १३३.

५९५ पुत्रमित्रकलत्रार्थे राज्यभोगधनाय च ॥
आगमे निर्गमे प्राज्ञो न विषादं समाचरेत् ॥ ४७ ॥

वामन. अ. ७७.

५९६ गृहपुत्रसुहृद्भ्रातृपितरो हि विनश्वराः ॥
द्रव्यादिकं च सुभगे तेषु सज्जेत नो बुधः ॥ १८ ॥

पद्म. उत्तरखंड. अ. २१६.

५९७ वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च ॥
संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भस्मकृत् ॥

भागवत. १०. अ. ८२.

५९८ वक्ष्यंति गूढमत्यर्थं सुप्तं मत्तं प्रमादतः ॥
गंधः सर्वत्र सततमाघ्रातव्यः प्रयत्नतः ॥ ३६९ ॥

५९९ गावः पश्यंति गंधेन राजानश्चारचक्षुषा ॥
नैकस्त्विष्टद्वने घोरे धर्ममेकं च चिन्तयेत् ॥ ३७० ॥

६०० न चोद्वेगस्त्वया कार्यः सर्वस्य मरणं ध्रुवम् ॥
यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ॥ ३७१ ॥

६०१ विश्रम्य च पुनर्याति तद्वद्भूतसमागमः ॥
पुत्रानित्यं जगत्सर्वं तत्रैकः शोचसे कथम् ॥ ३७२ ॥

पद्म. सृष्टिखंड. अ. १८.

६०२ क्वचित्संभूय गच्छंति पुनरन्यत्र वानर ॥
यथा हि पांथं गच्छंतं पथि कश्चित्पथि स्थितः ॥ ४९ ॥

स्कांद. ब्रह्मखंड. सेतुमा. अ. ४५.

६०३ इदानीमपि संसारे कुहरो दृश्यते नरैः ॥ ३३ ॥

भागवत. ३. अ. ११.

६०४ जलं तदुद्भवैश्छन्नं हित्वाऽज्ञो जलकाम्यया ॥
मृगतृष्णामुपाधावेद्यथाऽन्यत्रार्थदृक् स्वतः ॥ २८ ॥

Ibid. ७. अ. १३.

६०५ यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं
पटो यथा तन्तुवितानसंस्थः ॥
य एष संसारतरुः पुराणः
कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥

Ibid. ११. अ. १२.

६०६ वेणुसंघर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनम् ॥
एवं गुणव्यत्ययजो देहः शाम्यति तत्क्रियः ॥ ७ ॥

Ibid. अ. १३.

६०७ गङ्गातोयेन सम्पूर्णः कुम्भ एव प्रदृश्यते ॥
सुराया बिन्दुना लिप्तो मद्यकुम्भः प्रजायते ॥ ९ ॥

६०८ पापस्य पापसंसर्गात्कुलं पापि प्रजायते ॥
आरनालस्य वै बिन्दुः क्षीरमध्ये प्रयाति चेत् ॥ १० ॥

६०९ पश्चान्नाशयते क्षीरमात्मरूपं प्रकाशयेत् ॥
तद्वद्विनाशयेद्वंशं पापः पुत्रो न संशयः ॥ ११ ॥

पद्म. भूमिखंड. अ. २४.

६१० अपुत्रस्य गृहं शून्यं दिशः शून्या ह्यबांधवाः ॥
मूर्खस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्यं दरिद्रता ॥ १२८ ॥

६११ मृषाऽयं वदते लोकश्चंदनं किल शीतलम् ॥
पुत्रगात्रपरिष्वंगश्चंदनादपि शीतलः ॥ १२९ ॥

६१२ श्मश्रुग्रहणक्रीडंतं धूलिधूसरिताननम् ॥
पुण्यहीना न पश्यन्ति निजोत्संगसमास्थितम् ॥ १३० ॥

६१३ दिगंबरं गतव्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ॥
पुण्यहीना न पश्यंति गंगाधरमिवात्मजम् ॥ १३१ ॥

६१४ वीणावाद्यस्वरो लोके सुस्वरः श्रूयते किल ॥
रुदितं बालकस्यैव तस्मादाल्हादकारकम् ॥ १३२ ॥

६१५ मृगपक्षिषु काकेषु पशूनां स्वरयोनिषु ॥
पुत्रं तेषु समस्तेषु वल्लभं ब्रुवते बुधाः ॥ १३३ ॥

स्कांद. आवन्त्यखंड. रेवाखंड. अ. १०३.

६१६ जाते पुत्रोत्तमे वंशः श्रेष्ठः स्यादधमोऽपि च ॥
पुत्रेऽधमे तु श्रेष्ठोऽपि वंशो गच्छति हीनताम् ॥ १४ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. १९.

६१७ पुत्रे समर्थे यो मूढः पुरुषः स्त्रीजनोऽथ वा ॥
न विरज्येत यो मूढो वञ्चितः श्रेयसा हि सः ॥ २५ ॥

पद्म. उत्तरखंड. अ. २१६.

६१८ सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः ॥
न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥ ५ ॥

६१९ यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च ॥
वृत्तिं न दद्यात् तं प्रेत्य स्वमांसं खादयन्ति हि ॥ ६ ॥

भागवत. १०. अ. ४५.

६२० परोऽप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं
स्वदेहजोऽप्यामयवत् सुतोऽहितः ॥ ३७ ॥

Ibid. ७. अ. ५.

६२१ अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति ॥
एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥ ५१ ॥

Ibid. १०. अ. १.

बृहस्पतिनीतिसार.

६२२ तया गवा किं क्रियते या न दोग्ध्री न गर्भिणी ॥
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥ ५५ ॥

६२३ एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ॥
कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा ॥ ५६ ॥

६२४ एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ॥
वनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ५७ ॥

६२५ एको हि गुणवान्पुत्रो निर्गुणेन शतेन किम् ॥
चन्द्रो हंति तमांस्येको न च ज्योतिस्सहस्रकम् ॥ ५८ ॥

६२६ लालयेत्पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ॥
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ ५९ ॥

६२७ जायमानो हरेद्दारान्वर्द्धमानो हरेद्धनम् ॥
म्रियमाणो हरेत्प्राणान्नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥ ६० ॥

६२८ ज्येष्ठः पितृसमो भ्राता मृते पितरि शौनक ॥
सर्वेषां स पिता हि स्यात्सर्वेषामनुपालकः ॥ ६४ ॥

६२९ कनिष्ठेषु च सर्वेषु समत्वेनानुवर्तते ॥
समोपभोगजीवेषु यथैव तनयेषु च ॥ ६५ ॥

Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसार

६३० लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ॥
तस्माच्छिष्यं च पुत्रं च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥ ९ ॥

Ibid. अ. ११५.

६३१ आतरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः ॥
तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगिनाम् ॥ ६१ ॥

६३२ मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद ॥
स्वजनानुत बन्धून्वा न पश्यति ययान्धदृक् ॥ ६४ ॥

भागवत. १०. अ. ६४.

६३३ पुत्रो मित्रं तथा भ्राता अन्ये स्वजनबांधवाः ॥
पञ्चभेदास्तु सम्बन्धाः पुरुषस्य भवन्ति ते ॥ २९ ॥

पद्म. पातालखंड. अ. ८९.

IX. Six Enemies (षड्रिपु)

६३४ आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः ॥
मन्ये दुश्चरितं तस्मिंस्तस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ ३० ॥

मत्स्य. अ. २७.

Desire (काम)

६३५ काम एष महाशत्रुस्तमेकं निर्जयेद्दृढम् ॥
जितकामा महात्मानस्तैर्जितं निखिलं जगत् ॥ २१ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. २३८.

६३६ उप्यमानं बहुक्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् ॥
न कल्पते पुनः सूत्यै उप्तं बीजं च नश्यति ॥ ३३ ॥

६३७ एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया ॥
विरज्येत यथा राजन्नग्निवत्कामबिन्दुभिः ॥ ३४ ॥

भागवत. ७. अ. ११.

Anger (क्रोध)

६३८ यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षति ॥
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ १ ॥

६३९ यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा ॥
स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते ॥ २ ॥

६४० यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन नियच्छति ॥
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ३ ॥

६४१ यः समुत्पतितं कोपं क्षमयैव निरस्यति ॥
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ४ ॥

मत्स्य. अ. ३८.

६४२ मूढानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः ॥
हन्यते तात कः केन यतः स्वकृतभुक्पुमान् ॥ १७ ॥

स्कान्द. काशीखंड. अ. ४६.

६४३ वैरे महति यद्वाक्याद्गुरोरप्याश्रिता क्षमा ॥ २४ ॥

विष्णु. प्रथमांश. अ. १.

६४४ अकार्यं क्रियते मूढैः प्रायः क्रोधसमीरितैः ॥ ३ ॥

६४५ क्रोधेन नश्यते कीर्तिः क्रोधो हन्ति स्थिरां श्रियम् ॥
विपरीतार्थबुद्धीनां सुलभो विपदोदयः ॥ ४ ॥

मत्स्य. अ. १५८.

६४६ अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्टः
तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥
अमानुषेभ्यो मानुषश्च प्रधानो
विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६ ॥

६४७ आक्रोश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युमेव तितिक्षति ॥
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७ ॥

६४८ नारुन्तुदस्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ॥
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ८ ॥

६४९ अरुन्तुदं पुरुषं तीव्रवाचं
वाक्कंटकैर्वितुदन्तं मनुष्यम् ॥
विन्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धं निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ९ ॥

६५० सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्या-
त्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात् ॥
सदा सतामतिवादांस्तितिक्षेत्
सतां वृत्तं पालयन्साधुवृत्तः ॥ १० ॥

६५१ वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति राज्यहानि ॥

परस्य नो मर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ११ ॥

६५२ नास्तीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥
यथा मैत्री च लोकेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ १२ ॥

६५३ तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ॥
पूज्यान्सम्पूजयेद्दद्यान्नाभिशापं कदाचन ॥ १३ ॥

मत्स्य. अ. ३६.

Desire (लोभ-आशा)

६५४ सूची सूत्रं तथा वस्त्रे समानयति सूचिका ॥
तद्वत्संसारसूत्रस्य तृष्णासूची विधीयते ॥ २९ ॥

६५५ यथा शृङ्गं रुरोः काये वर्द्धमाने हि वर्द्धते ॥
अनंतपारा दुर्वारा तृष्णा दुःखप्रदा सदा ॥
अधर्मबहुला चैव तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ३० ॥

६५६ संतुष्टः को न शक्नोति फलैश्चापि हि वर्त्तितुम् ॥
सर्वोऽपींद्रियलोभेन संकटान्यभिगाहते ॥ ३१ ॥

६५७ सर्वत्र संपदस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ॥
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतेव भूः ॥ ३२ ॥

६५८ संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शांतचेतसाम् ॥
कुतस्तद्धनलुब्धानां सुखं चाशांतचेतसाम् ॥ ३३ ॥

स्कांद. प्रभासखं. प्र. क्षे. मा. अ. २५५.

६५९ आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ॥
यथा सञ्छिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥ ४३ ॥

भागवत. ११. स्कंध. अ. ८.

६६० न तथा तप्यते विद्धः पुमान्बाणैः सुमर्मगैः ॥
यथा तुदन्ति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ॥ ३ ॥

भागवत. ११ स्कंध. अ. २३.

६६१ असंतोषः परं पापमित्याह भगवान्हरिः ॥
लोभः पापस्य बीजोऽयं मोहो मूलं च तस्य वै ॥
असत्यं तस्य हि स्कन्धो महाशाखा सुविस्तरात् ॥ ५४ ॥

६६२ मदकौटिल्यपत्राणि कुबुद्ध्या पुष्पितः सदा ॥
अनृतं तस्य सौगन्धमज्ञानं फलमेव च ॥ ५५ ॥

६६३ कुक्ष्यं पाषाणचौराश्च क्रूराः कूटाश्च पापिनः ॥
पक्षिणो मोहवृक्षस्य महाशाखासमाश्रिताः ॥ ५६ ॥

६६४ अज्ञानं सुफलं तस्य रसो धर्म फलस्य हि ॥
भावोदकेन समृद्धिस्तस्य श्रद्धा ऋतुप्रिया ॥ ५७ ॥

६६५ अधर्मेषु रसस्तस्य उत्कैर्दैर्मधुरायते ॥
तादृशैश्च फलैश्चैव स फलो लोभपादपः ॥ ५८ ॥

६६६ तस्य छायां समाश्रित्य यो नरः परिवर्तते ॥
फलानि तस्य सोऽश्नाति स्वपक्कानि दिने दिने ॥ ५९ ॥

६६७ फलानां च रसेनापि अधर्मेण तु पोषितः ॥
स सम्पुष्टो भवेन्मर्त्यः पतनाय प्रयच्छति ॥ ६० ॥
६६८ यो हि विद्वाञ्च चेत्कान्तमूर्खाणां पथमेव हि ॥
मृषा चिन्तयते नित्यं दिवारात्रौ विमोहितः ॥ ६२ ॥
पद्म. पातालखंड. अ. ८७.
६६९ लोभो हि धनहीनानां जनानां ज्ञानमाहरेत् ॥
शुचिकाले दिनाधीशः कुल्यानामिव जीवनम् ॥ ६० ॥
पद्म. उत्तरखंड. अ. २१४.
६७० विवेकस्त्विषु लोकेषु सम्पदां परमं पदम् ॥
अविवेको हि लोकानामापदां परमं पदम् ॥ ४७ ॥
पद्म. क्रियाखंड. अ. ५.

Pingalā being ās'ā-virahitā always slept happily:

६७१ आशापाशैः परीताङ्गा ये भवन्ति नरोऽर्दिताः ॥
ते रात्रौ शेरते नैव तदप्राप्तिविचिन्तया ॥ ३८ ॥
६७२ नैवाग्निर्दीप्यते तेषां जाठरश्च ततः परम् ॥
आहारं वांछते नैव तत्र तेजोऽभिवर्धनम् ॥ ३९ ॥
६७३ सर्वस्य विद्यते प्रांतो न वांछायाः कथंचन ॥ ४० ॥
६७४ एवं ज्ञात्वा महाभागाः पुरुषेण विजानता ॥
दिवा तत्कर्म कर्तव्यं येन रात्रौ सुखं स्वपेत् ॥ ४३ ॥
स्कांद. नागरखंड. अ. १८४.
६७५ प्रमादात्सर्वभूतानि विनश्यंति न संशयः ॥
न च लोभेन कर्तव्यं विषमस्थं तृणं क्वचित् ॥ ३६१ ॥
६७६ तस्माल्लोभं न कुर्वीत न प्रमादं न विश्वसेत् ॥
आत्मा हि सततं पुत्र रक्षितव्यः प्रयत्नतः ॥ ३६४ ॥
पद्म. सृष्टिखंड. अ. १८.
६७७ मनोरथानां न समाप्तिरस्ति
वर्षायुतेनाप्यथवापि लक्षैः ॥
पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवाना-
मुत्पत्तयः संति मनोरथानाम् ॥ २१६ ॥
विष्णु. चतुर्थांश. अ. १.
६७८ देहोऽपि ममताभाक्चेत्तर्ह्यसौ नात्मवत्प्रियः ॥
यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिञ्जीविताशा बलीयसी ॥ ५३ ॥
६७९ तस्मात्प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ॥
तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम् ॥ ५४ ॥
भागवत. १०. अ. १४.
६८० वैरानुबन्ध एतावानामृत्योरिह देहिनाम् ॥
अज्ञानप्रभवो मन्युरहंमानोपबृंहितः ॥ १३ ॥
Ibid. ७. अ. १८.
६८१ सप्तद्वीपाधिपतयो नृपा वैन्यगयादयः ॥
अर्थकामैर्गता नान्तं तृष्णाया इति नः श्रुतम् ॥ २३ ॥

६८२ यदृच्छयोपपन्नेन सन्तुष्टो वर्तते सुखम् ॥
नासन्तुष्टस्त्रिभिर्लोकैरजितात्मोपसादितैः ॥ २४ ॥

६८३ पुंसोऽयं संसृतेर्हेतुरसन्तोषोऽर्थकामयोः ॥
यदृच्छयोपपन्नेन सन्तोषो मुक्तये स्मृतः ॥ २५ ॥

६८४ यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते ॥
तत्प्रशाम्यत्यसन्तोषादम्भसेवाशुशुक्षणिः ॥ २६ ॥

६८५ [सत्यं पुष्पफलं विद्यादात्मवृक्षस्य गीयते ॥
वृक्षेऽजीवति तन्न स्यादनृतं मूलमात्मनः ॥ ३९ ॥

६८६ तद्यथा वृक्ष उन्मूलः शुष्यत्युद्वर्ततेऽचिरात् ॥
एवं नष्टानृतः सद्य आत्मा शुष्येन्न संशयः ॥ ४० ॥]

भागवत. ८, अ. १९.

Glamour (मोह)

६८७ मोहः सदाऽविवेकश्च वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
तेन त्यक्तो नरो ज्ञानी न ज्ञानी मोहसंश्रयात् ॥ २५ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. २३८.

६८८ अर्थसंपद्विमोहाय बहुशोकाय चैव हि ॥
तस्मादर्थमनर्थक्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ २६ ॥

६८९ यस्य धर्मार्थमप्यर्थास्तस्यापि न हि दृश्यते ॥
प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ २७ ॥

स्कांद. प्रभासखंड. अ. क्षे. मा. अ. २५१.

Pride (मद)

६९० मद एव मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ॥
सदा स एव निग्राह्यः सुखे दैवे विशेषतः ॥ २६ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. २३८.

६९१ दुर्विनीतः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ॥
न तिष्ठति चिरं काले यथाहंमदगर्वितः ॥ १८ ॥

Ibid. अ. २४९.

६९२ विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनोद्भवः ॥
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ १४ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. ३७.

६९३ अल्पं दर्पबलं दैत्य स्थिरमक्रोधजं बलम् ॥
हतस्त्वं दर्पजैर्दोषैर्हित्वा यो भाषसे क्षमाम् ॥ २६८ ॥

पद्म. सृष्टिखंड. अ. ४३.

६९४ कामदर्पादिशीलानामविचारितकारिणाम् ॥
आयुषा सह नश्यन्ति सम्पदो मूढचेतसाम् ॥ २९ ॥

पद्म. पातालखंड. अ. १९.

६९५ ऐश्वर्यं च मदश्चैव कामश्चैव महीतले ॥
त्रय एते विवेकस्य तेजो घ्नन्ति किमद्भुतम् ॥ २२ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. ५.

Balarāma says:

६९६ अहो मदावलेपोऽयमसाराणां दुरात्मनाम् ॥
[कौरवाणां महीपत्वमस्माकं किल कालजम् ॥ २३ ॥]

विष्णु. पंचमांश. अ. ३५.

बृहस्पतिनीतिसार

६९७ न तृप्तिरस्ति शिष्टानामिष्टानां प्रियवादिनाम् ॥
सुखानाञ्च सुतानाञ्च जीवितस्य वरस्य च ॥ ४१ ॥

६९८ राजा न तृप्तो धनसञ्चयेन
न सागरस्तृप्तिमगाज्जलेन ॥
न पण्डितस्तृप्यति भाषितेन
तृप्तं न चक्षुर्नृपदर्शनेन ॥ ४२ ॥

गरुड. op. cit., अ. १०९.

Jealousy (मत्सर)

६९९ ते तु मात्सर्यदोषेण नष्टाचाराः पतन्त्यधः ॥
मात्सर्यं सर्वनाशाय मात्सर्यं सर्वनाशकम् ॥ ३५ ॥

वराह. अ. १४८.

X. Learning-Studentship (विद्या-विद्यार्थी)

बृहस्पतिनीतिसार

७०० हविर्दुष्टकुलाद्ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ॥
अमेध्यात्काञ्चनं ग्राह्यं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ ७ ॥

गरुड. op. cit., अ. ११०.

७०१ केवलं पाठमात्रेण यश्च संतुष्यते नरः ॥
तथा पंडितमानी च कोऽन्यस्तस्मात्पशुर्मतः ॥ ८७ ॥

७०२ न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायथाऽऽवर्तमानम् ॥
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छंदांस्येनं प्रजहत्यंतकाले ॥ ८८ ॥

७०३ स्वर्गाय बद्धकक्षो यः पाठमात्रेण ब्राह्मणः ॥
स बालो मातुरंकस्थो ग्रहीतुं सोममिच्छति ॥ ८९ ॥❀

७०४ [शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा ॥
अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ॥]
इति वायुपुराणवचनमिति मल्लिनाथः स्वटीकायां कथयति (रघुवंश. १. १.)

७०५ सभागतानां यः सभ्यः पक्षपातं समाश्रयेत् ॥
तमाहुः कुक्कुटं देवास्तस्याप्यर्थं विगर्हितम् ॥ ८८ ॥

वामन. अ. १४.

७०६ अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ॥
यथा वै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते ॥ १० ॥

अग्नि.

७०७ न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ॥
अब्रुवन्विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते ॥ १० ॥

भागवत. १०. अ. ४४.

७०८ [ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ॥
वृद्धानामपि यद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ॥ ३१ ॥

७०९ सदसस्पतीनतिक्रम्य गोपालः कुलपांसनः ॥
यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ॥ ३४ ॥]

Ibid. १०. अ. ७४.

बृहस्पतिनीतिसार

७१० पठने भोजने चित्तं न कुर्याच्छास्त्रसेवकः ॥
सुदूरमपि विद्यार्थी व्रजेद्गरुडवेगवान् ॥ ४९ ॥

७११ ये बालभावे न पठन्ति विद्यां
कामातुरा यौवननष्टवित्ताः (चित्ताः इ. पा.) ॥
ते वृद्धभावे परिभूयमानाः
संदह्यमानाः शिशिरे यथाब्जम् ॥ ५० ॥ cf. also v's.47-48.

गरुड. op. cit., अ. १०९.

७१२ अन्धो हि राजा भवति यस्तु शास्त्रविवर्जितः ॥
अन्धः पश्यति चारेण शास्त्रहीनो न पश्यति ॥ १९ ॥

७१३ लंघयेच्छास्त्रयुक्तानि हेतुयुक्तानि यानि च ॥
स हि नश्यति वै राजा इह लोके परत्र च ॥ २२ ॥

Ibid. अ. १११.

७१४ नाल्पा भवति सद्विद्या दीयमानापि वर्द्धते ॥
कूपस्थमिव पानीयं भवत्येव बहूदकम् ॥ ३४ ॥

Ibid. अ. ११३.

शौनकीयनीतिसार

७१५ यथायथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ॥
तथातथास्य मेधा स्याद्विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ४२ ॥

७१६ माता शत्रुः पिता वैरी बाला येन न पाठिताः ॥
सभामध्ये न शोभन्ते हंसमध्ये बका यथा ॥ ८० ॥

७१७ विद्यानाम कुरूप (नरस्य इ. पा.) रूपमधिकं विद्यातिगुप्तं धनं
(प्रच्छन्नगुप्तं इ. पा.)
विद्या साधुकरी जनप्रियकरी विद्या परं दैवतम् ॥
(भोगकरी यशःसुखकरी इ. पा.)
विद्या बन्धुजनार्तिनाशनकरी विद्या परं दैवतम्
(बन्धुजनो विदेशगमने इ. पा.)
विद्या राजसु पूजिता हि मनुजो विद्याविहीनः पशुः ॥ ८१ ॥

७१८ गृहे चाभ्यन्तरे द्रव्यं लग्नं चैव तु दृश्यते ॥
अशेषं हरणीयं च विद्या न ह्रियते परैः ॥ ८२ ॥

Ibid. अ. ११५.

XI. Dharma (धर्म)

७१९ धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रिवर्गं जीवतः फलम् ॥
धर्महीनस्य कामार्थौ वन्ध्यासुतसमावुभौ ॥ ४ ॥

७२० धर्मादर्थस्तथा कामो धर्माल्लोकद्वयं तथा ॥
धर्म एकोऽनुयात्येनं यत्र कुत्र च गामिनम् ॥ ५ ॥

७२१ शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ॥
एको हि जायते जन्तुरेक एव विपद्यते ॥ ६ ॥

विष्णुधर्मोत्तर. द्वि. खं. अ. ३९.

७२२ धर्मः सुदुर्लभः पुंसां विशेषेण महीक्षिताम् ॥ ६६ ॥

७२३ यदि राजा मदाविष्टः स्वधर्मं न परित्यजेत् ॥
ततो जगति कस्तस्मात्पुमानप्यधिको भवेत् ॥ ६७ ॥

७२४ ध्रुवं जन्म सदा राज्ञां मोहश्चापि सदा ध्रुवः ॥
मोहाद्ध्रुवश्च नरको राज्यं विन्दन्त्यतो बुधाः ॥ ६८ ॥

स्कांद. प्रभासखंड. प्र. क्षे. मा. अ. ३३८.

७२५ धर्मो माता पिता धर्मो धर्मो बन्धुः सुहृत्तथा ॥
आधारः सर्वभूतानां त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ६ ॥

स्कांद. आवंत्यखंड. रेवाखंड. अ. १३३.

७२६ धर्मवाक्यं न च स्त्रीषु न विवाहे तथा रिपौ ॥
वञ्चने चार्थहीनौ च स्वनाशेऽनृतके तथा ॥ ५१ ॥

ब्रह्म. अ. १२०.

७२७ घृष्यमाण इवाङ्गारो निर्मलत्वं न गच्छति ॥
स्रोतांसि यस्य सततं प्रवहन्ति गिरेरिव ॥ ७३ ॥ (नरस्य)

पद्म. भूमिखंड. अ. ६६.

७२८ धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् ॥
यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥ ९ ॥

भागवत. १०. अ. ४४.

७२९ एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रलीयते ॥
एको नु भुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २१ ॥

भागवत. १०. अ. ४९.

बृहस्पतिनीतिसार

७३० तर्केऽप्रतिष्ठा श्रुतयो विभिन्नाः
नासावृषिर्यस्य मतं न भिन्नम् ॥
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ५१ ॥

गरुड. op. cit., अ. १०९.

XII. Times (कालमहिमा)

७३१ कालस्यैतद्वशे सर्वमिति पैतामहो विधिः ॥ ६ ॥

७३२ कालस्यैव वशे सर्वं दुर्गं दुर्गतरं च यत् ॥
काले क्रुद्धे कथं कालात्त्राणं नोऽद्य भविष्यति ॥ ५ ॥

मत्स्य. अ. १३६.

७३३ त्रयः कालकृताः पाशाः शक्यन्ते नातिवर्तितुम् ॥
विवाहो जन्ममरणं यदा यत्र तु येन च ॥ ४० ॥

७३४ यथा जलधरा व्योम्नि भ्राम्यन्ते मातरिश्वना ॥
तथेदं कर्मयुक्तेन कालेन भ्राम्यते जगत् ॥ ४१ ॥

पद्म. भूमिखंड. अ. ८१.

बृहस्पतिनीतिसार

७३५ कालेन रिपुणा सन्धिः काले मित्रेण विग्रहः ॥
कार्य्यकारणमाश्रित्य कालं क्षिपति पण्डितः ॥ ६ ॥

७३६ कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ॥
कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥

७३७ कालेषु हरते वीर्य्यं काले गर्भे च वर्तते ॥
कालो जनयते सृष्टिं पुनः कालोऽपि संहरेत् ॥ ८ ॥

७३८ कालः सूक्ष्मगतिर्नित्यं द्विविधश्चेह भाव्यते ॥
स्थूलसंग्रहचारेण सूक्ष्मचारान्तरेण च ॥ ९ ॥

गरुड. op. cit., अ. १०८.

XIII. Truth (सत्य)

७३९ सत्यं मूलं ब्राह्मणानां विष्णुः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ९८ ॥
तस्य मूलं तपो राज्ञि राज्यं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥
नाहं मिथ्या प्रवक्ष्यामि कदाचिदपि सुन्दरि ॥ ९९ ॥

वराह. अ. १३७.

७४० सत्ये प्रतिष्ठितो लोको धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥
उदधिः सत्यवाक्येन मर्यादां न विलङ्घयेत् ॥ ४३ ॥

७४१ यः स्वं वाक्यं प्रतिज्ञाय न करोति यथोदितम् ॥
किं तेन न कृतं पापं चौरेणाकृतबुद्धिना ॥ ४५ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. ५१.

७४२ सत्येनार्कः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ॥
सत्यं चोक्तं परो धर्मः स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥

मार्कण्डेय.

बृहस्पतिनीतिसार

७४३ सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ॥
मृजया रक्ष्यते पात्रं कुलं शीलेन रक्ष्यते ॥ १० ॥

गरुड. op. cit., अ. ११३.

XIV. Clear Conscience (भावशुद्धिः)

७४४ स्वमूर्तिः क्षालिता तीर्थे न शुद्धिमधिगच्छति ॥
अन्तर्भावप्रदुष्टस्य विशतोऽपि हुताशनम् ॥ ८५ ॥

७४५ न स्वर्गो नापवर्गश्च देहनिर्दहनं परम् ॥
भावशुद्धिः परं शौचं प्रमाणं सर्वकर्मसु ॥ ८६ ॥

७४६ अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते कान्ता भावेन दुहिताऽन्यथा ॥
मनसो भिद्यते वृत्तिरभिन्नेष्वपि वस्तुषु ॥ ८७ ॥

७४७ अन्यथैव सती पुत्रं चिन्तयेदन्यथा पतिम् ॥
यथा यथा स्वभावस्य महाभाग उदाहृतम् ॥ ८८ ॥

७४८ परिष्वक्तोऽपि यद्भार्यां भावहीनां न कारयेत् ॥
नाद्याद्विविधमन्नाद्यं रसानि सुरभीणि च ॥ ८९ ॥

७४९ अभावेन नरस्तम्भाद्भावः सर्वत्र कारणम् ॥
चित्तं शोधय यत्नेन किमन्यैर्बाह्यशोधनैः ॥ ९० ॥

७५० [भावतः शुचिशुद्धात्मा स्वर्गं मोक्षं च विन्दति ॥
ज्ञानामलाम्भसा पुंसः स वैराग्यमृदा पुनः ॥ ९१ ॥

पद्म. भूमिखंड. अ. ६६.

XV. Life (मानवजीवन)

७५१ धिग्जन्म भाग्यरहितं धिग्जन्म धनवर्जितम् ॥
धिग्जन्म कीर्तिरहितं धिग्जन्मातिथ्यवर्जितम् ॥ ८ ॥

७५२ धिग्जन्माचाररहितं धिग्जन्म ज्ञानवर्जितम् ॥
धिग्जन्म यत्नरहितं धिग्जन्म सुखवर्जितम् ॥ ९ ॥

७५३ धिग्जन्म बन्धुरहितं धिग्जन्म ख्यातिवर्जितम् ॥
नरस्य बह्वपत्यस्य धिग्जन्मैश्वर्यवर्जितम् ॥ १० ॥

स्कांद. वैष्णवखंड. वेंकटाचलमा. अ. २०.

७५४ धिग्जीवितं शास्त्रकलोज्झितस्य
धिग्जीवितं चोद्यमवर्जितस्य ॥
धिग्जीवितं ज्ञातिपराजितस्य
धिग्जीवितं व्यर्थमनोरथस्य ॥ ६५ ॥

७५५ कथं भुनक्ति स दिवा कथं रात्रौ स्वपित्यहो ॥
रहः शर्म कथं तस्य यथाभिभवनं रिपोः ॥ ६६ ॥

स्कान्द. काशीखंड. अ. १.

७५६ ऋतेन जीवेदनृतेन जीवेत्
मितेन जीवेत्प्रमितेन जीवेत् ॥
सत्यानृताभ्यामथवापि जीवेत्
श्ववृत्तिमेकां परिवर्जयेत्तु ॥ ३४ ॥

विष्णुधर्मोत्तर. द्वि. खं. अ. ८२.

शौनकीयनीतिसार

७५७ यजीव्यते (सञ्जीव्यते इ. पा.) क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानविक्रमयशोभिरभज्यमानैः ॥
तन्नाम जीवितमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुंक्ते ॥ ३३ ॥

७५८ किं जीवितेन धनमानविवर्जितेन
मित्रेण किं भवति भीतिसशंकितेन ॥
सिंहव्रतं चरत गच्छत मा विषादं
काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुंक्ते ॥ ३४ ॥

७५९ यो वात्मनीह न गुरौ न च भृत्यवर्गे
दीने दयां न कुरुते न च मित्रकार्ये ॥
किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके
काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुंक्ते ॥ ३५ ॥

७६० यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिन्यान्यायान्ति यान्ति च ॥
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ३६ ॥

७६१ स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवर्त्तिता ॥
ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥ ३७ ॥

७६२ सु(स्व)पूरा वै कापुरुषाः सु(स्व)पूरो मूषिकाञ्जलिः ॥
असंतुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ ३८ ॥

गरुड. op. cit. अ. ११५.

XVI. Happiness At Home

७६३ किमरण्ये त्वदान्तस्य दान्तस्यापि किमाश्रमे ॥ ३१५ ॥

७६४ आर्जवे वर्त्तमानस्य आश्रमैः किं प्रयोजनम् ॥ ३१६ ॥

७६५ वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां
गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ॥
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ३१७ ॥

७६६ स्वकर्मधर्मार्जितजीवितानां
स्वेष्वेव दारेषु सदा रतानाम् ॥
जितेन्द्रियाणामतिथिप्रियाणां
गृहेऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥ ३१८ ॥

७६७ न शब्दशास्त्रे निरतस्य मोक्षो
न वर्णसङ्गे निरतस्य चैव ॥
न भोजनाच्छादनतत्परस्य
न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ॥ ३१९ ॥

७६८ एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य
सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ॥
अध्यात्मयोगे गतमानसस्य
मोक्षो ध्रुवं नित्यमहिंसकस्य ॥ ३२० ॥

७६९ आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति ॥ ३५९ ॥

७७० पुत्रार्थं मैथुनं यस्य स्वर्गार्थं यस्य जीवितं ॥
एतद्वेद्य सर्वस्वं धातूनामिव काञ्चनम् ॥ ३६० ॥

७७१ कामक्रोधौ विनिर्जित्य किमरण्यैः करिष्यति ॥
अन्नेन धार्यते देहः कुलं शीलेन धार्यते ॥ ३४७ ॥

७७२ प्राणा मित्रेण धार्यन्ते क्रोधः सत्येन धार्यते ॥
यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं संधारयति चाऽऽत्मनः ॥ ३४८ ॥

पद्म. सृष्टिखंड, अ. १९.

XVII. The T·ue Self

७७३ सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ॥
इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ ५० ॥

७७४ तद्राजेन्द्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनाम् ॥
न तथा ममतालम्बिपुत्रवित्तगृहादिषु ॥ ५१ ॥

७७५ देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम ॥
यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तम् ॥ ५२ ॥

भागवत. १०. अ. १४.

XVIII. Self-preservation (आत्मरक्षण)

बृहस्पतिनीतिसार

७७६ आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ॥
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १ ॥

७७७ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ॥
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ २ ॥

Ibid. अ. १०९.

XIX. Intellect (चित्त)

बृहस्पतिनीतिसार

७७८ चित्तायत्तं धातुवश्यं शरीरं
चित्ते नष्टे धातवो यांति नाशम् ॥
तस्माच्चित्तं सर्वदा रक्षणीयं
स्वस्थे चित्ते धातवः सम्भवन्ति ॥ ७५ ॥

गरुड. op. cit., अ. ११४.

XX. Effort (उद्यम)

७७९ विपद्यपि च प्राज्ञेन संत्याज्यः क्वचिदुद्यमः ॥
क्व च चंचुपुटस्तस्य क्व च तत्पादपीडनम् ॥ ६६ ॥

७८० क्व च द्वयोस्तथाभूतं दूरे मोक्षणमद्भुतम् ॥
दुर्बलेऽप्युद्यमः श्रेयानिति शास्त्रेषु गीयते ॥ ६७ ॥

७८१ तस्माद्भाग्यानुसारेण फलत्येव सदोद्यमः ॥
प्रशंसन्त्युद्यमं चातो विपद्यपि मनीषिणः ॥ ६८ ॥

स्कांद. आवन्त्यखंड. चतुराशीतिलिंगमा. अ. ४७.

XXI. Anxiety (चिन्ताज्वर)

७८२ युक्तमुक्तं पुराविद्भिश्चिन्तामूर्तिः सुदारुणा ॥
न भेषजैर्लंघनैर्वा न चान्यैरुपशाम्यति ॥ ६८ ॥

७८३ चिन्ताज्वरो मनुष्याणां क्षुधां निद्रां बलं हरेत् ॥
रूपमुत्साहबुद्धिं श्रीं जीवितं च न संशयः ॥ ६९ ॥

७८४ ज्वरो व्यतीते षडहे जीर्णज्वर इहोच्यते ॥
असौ चिन्ताज्वरस्तीव्रः प्रत्यहं नवतां व्रजेत् ॥ ७० ॥

७८५ धन्यो धन्वन्तरिर्नात्र चरकश्चरती ह न ॥
नासत्यावपि नासत्यावत्र चिन्ताज्वरे किल ॥ ७१ ॥

स्कांद. काशीखंड. अ. १.

७८६ यश्चिंताख्यो ज्वरः पुंसामौषधैर्नापि शाम्यति ॥ ११ ॥

स्कांद. काशीखंड.

७८७ एकैव सार्थका चिन्ता धर्मसार्थे विचिन्त्यते ॥ २९ ॥
द्वितीया सार्थका चिन्ता योगिनां धर्मनन्दिनी ॥
७८८ अन्या निरर्थिका चिन्ता बलतेजःप्रणाशिनी ॥
नाशयेत्सर्वसौख्यं तु रूपहानिं निदर्शयेत् ॥ ३१ ॥
७८९ तृष्णां मोहं तथा लोभमेतांश्चिन्ता हि प्रापयेत् ॥
पापमुत्पादयेच्चिन्ता चिन्तिता च दिने दिने ॥ ३२ ॥
७९० चिन्ताव्याधिप्रकाशाय नरकाय प्रकल्पयेत् ॥
तस्माच्चिन्तां परित्यज्य चानुवर्तस्व शोभने ॥ ३३ ॥

पद्म. भूमिखंड. अ. १४.

XXII. Friend-Enemy (मित्र-शत्रु)

७९१ दातुः परीक्षा दुर्भिक्षे रणे शूरस्य जायते ॥
आपत्काले तु मित्रस्याशक्तौ स्त्रीणां कुलस्य हि ॥ १२ ॥
७९२ विनये संकटे प्राप्तेऽवितथस्य परोक्षितः ॥
सुस्नेहस्य तथा तात नान्यथा सत्यमीरितम् ॥ १३ ॥
७९३ दुःखेऽपि प्रियसङ्गो वै न दुःखाय प्रजायते ॥ ८ ॥

शिव. रुद्रसंहिता. तृ. खंड. अ. ३८.

७९४ आक्रोशकसमो लोके सुहृदन्यो न विद्यते ॥
यस्तु दुष्कृतमादाय सुकृतं स्वं प्रयच्छति ॥ ३४४ ॥

पद्म. सृष्टिखंड. अ. १९.

७९५ अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थविडम्बना ॥
पुंभिः स्त्रीषु कृता यद्वत्सुमनस्विव षट्पदैः ॥ ६ ॥

भागवत. १०. अ. ४७.

७९६ नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ॥
ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा ॥ २५ ॥
७९७ कच्चित्पशव्यं निरुजं भूर्यम्बुतृणवीरुधम् ॥
बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः ॥ २६ ॥
७९८ पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावितः ॥
न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते ॥ २८ ॥

भागवत. १०. अ. ५.

बृहस्पतिनीतिसार

७९९ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ॥
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १ ॥
८०० शोकत्राणं भयत्राणं प्रीतिविश्वासभाजनम् ॥
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ २ ॥

८०१ सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ ३ ॥

८०२ न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ॥
विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृङ्मित्रे स्वभावजे ॥ ४ ॥

८०३ समधर्मा हि मर्मज्ञस्तीक्ष्णः स्वजनकण्टकः ॥
न तथा बाधते शत्रुः कृतवैरो बहिः स्थितः ॥ १७ ॥

८०४ न विश्वसेदविश्वस्ते मित्रस्यापि न विश्वसेत् ॥
कदाचित्कुपितं मित्रं सर्वं गुह्यं प्रकाशयेत् ॥ २२ ॥

८०५ न विश्वसेदविश्वस्तं विश्वस्तं नातिविश्वसेत् ॥
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥ ४७ ॥

८०६ वैरिणा सह सन्धाय विश्वस्तो यदि तिष्ठति ॥
स वृक्षाग्रे प्रसुप्तो हि पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ४८ ॥

८०७ केचिन्मृगमुखा व्याघ्राः केचिद्व्याघ्रमुखा मृगाः ॥
तत्स्वरूपपरिज्ञाने ह्यविश्वासः पदे पदे ॥ ६१ ॥

गरुड. op. cit., अ. ११४.

८०८ सकृद्दुष्टञ्च यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ॥
स मृत्युमेव गृह्णीयाद्गर्भमश्वतरी यथा ॥ १९ ॥

८०९ शत्रोरपत्यानि प्रियंवदानि
नोपेक्षितव्यानि बुधैर्मनुष्यैः ॥
तान्येव कालेषु विपत्कराणि
विषस्य पात्राण्यपि दारुणानि ॥ २० ॥

८१० उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ॥
पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥ २१ ॥

८११ अपकारपरान्नित्यं चिन्तयेन्न कदाचन ॥
स्वयमेव पतिष्यन्ति कूलजाता इव द्रुमाः ॥ २२ ॥

Ibid. अ. ११०.

शौनकीयनीतिसार

८१२ परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ॥
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमिदं तथा ॥ ४८ ॥

८१३ तत्र मुक्तादरस्नेहो विलुप्तं यत्र सौहृदम् ॥
तदेव केवलं श्लाघ्यं यस्यात्मा क्रियते स्तुतौ ॥ ५६ ॥

Ibid. ७. अ. ११५.

XXIII. General Words of Wisdom

८१४ विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ॥
विवाहश्च विवादश्च तुल्यशीलैर्नृपेष्यते ॥ २२ ॥

८१५ नारभेत कलिं प्राज्ञश्शुष्कवैरं च वर्जयेत् ॥
अप्यल्पहानिस्सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥ २३ ॥

विष्णु तृतीयांश. अ. १२.

८१६ अकर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
कर्त्तव्यमेव कर्त्तव्यमिति धर्म्मविदो विदुः ॥ ८ ॥
पद्म. उत्तरखंड. अ. १७.

८१७ धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरे साधनं ततः ॥
महता तु प्रयत्नेन शरीरं पालयेद्बुधः ॥ ३५ ॥
ब्रह्म. अ. १२०.

८१८ नित्यं क्रोधाच्छ्रियं रक्षेद्धनं रक्षेत्समत्सरात् ॥
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ४० ॥
स्कांद. आवन्त्यखंड. चतुरशीतिलिंगमा. अ. २५.

८१९ इदानीं तु मया ज्ञातं त्यागान्नास्ति परं सुखम् ॥
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति चक्षुःसमं बलम् ॥ २८ ॥

८२० नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागात्परं सुखम् ॥
यः कामान्कुरुते सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ॥ २९ ॥
वराह. अ. १५३.

८२१ आचारः कुलमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥
वचनं श्रुतमाख्याति स्नेहमाख्याति लोचनम् ॥ १८ ॥
[आकारेण तथा गत्या चेष्टया भाषितैरपि ॥
नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां ज्ञायतेऽन्तर्हितं मनः ॥ १९ ॥
उज्वलं सरसञ्चैव वक्त्रमारक्तकं तथा ॥
नेत्रं चतुर्विधं प्रोक्तं तस्य भावं पृथग्बुधाः ॥ २० ॥
उज्वलं मित्रसंयोगे सरसं पुत्रदर्शने ॥
वक्त्रं च कामिनीयोगे आरक्तं शत्रुदर्शने ॥ २१ ॥]
शिव. शतरुद्रसं. अ. ३८.

८२२ नैकस्यार्थे बहून्हन्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥
एकं हन्याद्बहूनां हि न पापी तेन जायते ॥ ९६ ॥
वामन. अ. ५८.

८२३ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ॥
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ॥ ८ ॥
(cf also. स्कांद. नागरखंड. अ. २६,१८.)
न कालस्य प्रियः कश्चिद्द्वेष्यो वास्य न विद्यते ॥
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥ १० ॥
विष्णुधर्मोत्तर. प्रथमखंड. अ. ११७.

८२४ नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ॥
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ १८ ॥

८२५ विदुषामपि शिष्याणां पुत्राणां च क्रियावताम् ॥
अपृष्टमपि वक्तव्यं श्रेयः श्रद्धावतां हितम् ॥ १९ ॥
पद्म. पातालखंड. अ. ११०.

८२६ दशसूनासमश्चक्री दशचक्रीसमो ध्वजः ॥
दशध्वजासमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥ १९ ॥
भविष्य. उत्तरपर्व. २३६. पद्म. सृष्टिखंड. अ. १९.

८२७ यावत्तिष्ठति तारुण्यं तावद्भुञ्जन्ति मानवाः ॥
सुखभोगादिकं सर्वं स्वेच्छया रमते नरः ॥ ४५ ॥

८२८ ज्ञानतो वीर्यतो राजन्धनतो जन्मतस्तथा ॥
शीलतस्तु प्रधाना ये ते प्रधाना मता मम ॥ ९९ ॥

८२९ न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥
यो वै युवाप्यनधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १०० ॥

८३० यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ॥
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥ १०१ ॥

८३१ यथा योषाऽफला स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ॥
यथा चाज्ञेऽफलं दानं यथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ १०२ ॥

भविष्य, ब्रह्मपर्व, अ. ४.

८३२ विषवृक्षमपि स्थाप्य कश्छिनत्ति पुनः स्वयम् ॥ ३१ ॥

स्कान्द, नागरखंड, अ. ७०.

८३३ [तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिमा ॥
नश्यन्ति क्रियया वीर पुरुषस्य तथा मलः ॥ ९२ ॥

८३४ जीवस्य तण्डुलस्येव सहजोऽपि मलो महान् ॥
नश्यत्येव न संदेहस्तस्मात्कर्मोदितं कुरु ॥ ९३ ॥]

पद्म, पातालखंड, अ. ९९.

८३५ बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ॥
कूपे सिंहे मदोन्मत्तश्शशकेन निपातितः ॥ ५२ ॥

शिव, रुद्रसंहिता, खंड, ४, अ, ११९.

८३६ नातिस्नेहः प्रसङ्गो वा कर्तव्यः क्वापि केनचित् ॥
कुर्वन्विन्देत सन्तापं कपोत इव दीनधीः ॥ ५२ ॥

भागवत, ११, स्कन्ध, अ, ७.

८३७ विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोर्विरुद्धा भजतां गतिः ॥ २ ॥

Ibid, X, अ, ८७.

८३८ मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ॥ ६८ ॥

Ibid, अ, २८.

८३९ आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ॥
न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन् यो राति चाशिषः ॥ ५ ॥

Ibid, ७, अ, ४.

८४० [संप्राप्य भारते जन्म सत्कर्मसु पराङ्मुखः ॥
पीयूषकलशं हित्वा विषभाण्डं स इच्छति ॥ ६ ॥]

Ibid, ५, अ, १९.

८४१ योऽध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान् ॥
ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥

८४२ अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः ॥
यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥ १० ॥

Ibid, ६, अ, १०.

८४३ ननु स्वार्थपरो लोको न वेद परसंकटम् ॥
यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥

Ibid. ६. अ. १०.

८४४ जातस्य मृत्युर्ध्रुव एष सर्वतः
प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता ॥
लोको यशश्चाथ ततो यदि ह्यमुं
मृत्युं वरं को न वृणीत युक्तम् ॥ ३२ ॥

Ibid. ६. अ. १०.

८४५ दासीनां को नु संतापः स्वामिनः परिचर्यया ॥
अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः ॥ ४१ ॥

Ibid. ६. अ. १४.

८४६ यथा दारुमयी नारी यथा यन्त्रमयो मृगः ॥
एवं भूतानि मघवन्नीशतन्त्राणि विद्धि भोः ॥ १० ॥

Ibid. ६. अ. १२.

८४७ कालो देशः क्रिया कर्ता करणं कार्यमागमः ॥
द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन्नवधोक्तोऽजया हरिः ॥ ३१ ॥

Ibid. १०. अ. ११.

८४८ न वै शूरा विकत्थन्ते दर्शयन्त्येव पौरुषम् ॥
न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्यो मुमूर्षतः ॥ २० ॥

भागवत. १०. अ. ५०.

८४९ हिनस्ति विषमत्तारं वह्निरद्भिः प्रशाम्यति ॥
कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥

Ibid. १०. अ. ६३.

८५० न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥ ४ ॥

Ibid. ६. अ. ११.

८५१ कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो
द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ॥
तत्सङ्घातो बीजरोहप्रवाह-
स्त्वन्मायैषा तन्निषेधः प्रपद्ये ॥ २६ ॥

Ibid. १०. अ. ६३.

८५२ निःस्वं त्यजन्ति गणिका अकल्पं नृपतिं प्रजाः ॥
अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणाम् ॥ ७ ॥

८५३ खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथयो गृहम् ॥
दग्धं मृगास्तथारण्यं जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियम् ॥ ८ ॥

भागवत. १०. अ. ४७.

८५४ एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययम् ॥
को विद्वानात्मसात्कृत्वा हन्ति जन्तूनृतेऽसतः ॥ १२ ॥

Ibid. १० अ. १०.

८५५ कोऽन्वर्थतृष्णो विसृजेत्प्राणेभ्योऽपि य ईप्सितः ॥
यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको वणिक् ॥ १० ॥

८५६ कथं प्रियाया अनुकम्पितायाः
सङ्गं रहस्यं रुचिरांश्च मन्त्रान् ॥
सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां
कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ॥ ११ ॥

८५७ पुत्रान्स्मरंस्ता दुहितृर्हृदय्या
भ्रातृन्स्वसृर्वा पितरौ च दीनौ ॥
गृहान्मनोज्ञैरुपरिच्छदांश्च
वृत्तीसु कुल्याः पशुभृत्यवर्गान् ॥ १२ ॥

Ibid. ७ अ. ११.

८५८ स्त्रीपु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ॥
गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ ४३ ॥

Ibid. ७. अ. १९.

८५९ सुलभा युधि विप्रर्षे ह्यनिवृत्तास्तनुत्यजः ॥
न तथा तीर्थ आयाते श्रद्धया ये धनत्यजः ॥ ९ ॥

Ibid. ८. अ. २०.

८६० मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्वप्नसंस्तुतिः ॥
विद्वान्विभवनिर्माणं तमो विशति यत्पुमान् ॥ १६ ॥

Ibid. ९. अ. ४.

८६१ पुंसां श्लाघ्यतमं मन्ये दण्डमर्हत्तमार्पितम् ॥
यं न माता पिता भ्राता सुहृदश्चादिशन्ति हि ॥ ४ ॥

Ibid. ८. अ. २२.

८६२ सेवाधर्मो हि गहनो योगिनामपि दुष्करः ॥ ३९ ॥
८६३ विनश्यंत्युपकाराणि तस्मात्सेवा सुदुष्करा ॥
स्वामी सर्पश्च वह्निश्च तत्प्रभावं व्रजंति हि ॥ ४१ ॥
८६४ यथा पुण्यसमं मित्रं नास्ति शास्त्रसमो गुरुः ॥ ६७ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. २२.

८६५ गोस्त्रीद्विजानां परिरक्षणार्थं
विवाहकाले सुहृदां प्रसंगे ॥
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ५० ॥

ब्रह्म. अ. १२०.

८६६ पश्चात्तापो हि सर्वेषामघानां निष्कृतिः परा ॥
तेनैव कुरुते सद्यः प्रायश्चित्तं सुधीर्नरः ॥ ८५ ॥

स्कांद. ब्रह्मखंड. ब्रह्मोत्तरखंड. अ. २२,

८६७ तथापि विभवे धैर्यं निर्भयत्वं च तत्परम् ॥
उपायश्चेति चत्वारः प्रशस्या दीर्घदर्शिभिः ॥ १७७ ॥

पद्म. क्रियाखंड. अ. ५.

८६८ परोपकारः कर्तव्यः प्राणैरपि धनैरपि ॥ २३९ ॥

पद्म. उत्तरखंड. अ. १२८.

८६९ अकिंचनत्वं राज्यं च तुलया समतोलयन् ॥
अकिंचनत्वमधिकं राज्यादपि जितात्मनः ॥ २४९ ॥

Ibid. सृष्टिखंड, अ. १९.

८७० आत्मा वै यमितो येन स यमस्तु विशिष्यते ॥ ३२४ ॥

८७१ दण्डो रक्षति भूतानि दण्डः पालयते प्रजाः ॥
निवारयति पापिष्ठान्दण्डो दुर्जय एव वा ॥ ३२७ ॥

८७२ श्रुतस्य हि दमो मूलं दमो धर्मः सनातनः ॥ ३३७ ॥
दमेन हीनं न पुनन्ति वेदा
यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः ॥
सांख्यं च योगश्च कुलं च जन्म
तीर्थाभिषेकश्च निरर्थकानि ॥ ३४० ॥

८७३ अमृतस्येव तृप्येत अपमानस्य योगवित् ॥
विषवच्च जुगुप्सेत समानस्य सदा द्विजः ॥ ३४१ ॥

८७४ अपमानात्तपोवृद्धिः संमानाच्च तपःक्षयः ॥
अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव गच्छति ॥ ३४२ ॥

पद्म. सृष्टिखंड, अ. १९.

बृहस्पतिनीतिसार

८७५ वर्जयेत्क्षुद्रसंवादमदुष्टस्य तु दर्शनम् ॥
विरोधं सह मित्रेण संप्रीतिं शत्रुसेविना ॥ ३ ॥

८७६ मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ॥
दुष्टानां संप्रयोगेण पंडितोऽप्यवसीदति ॥ ४ ॥

८७७ ब्राह्मणं बालिशं क्षत्रमयोद्धारं विशं जडम् ॥
शूद्रमक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥

८७८ उत्तमैः सह साङ्गत्यं पण्डितैः सह सत्कथाम् ॥
अलुब्धैः सह मित्रत्वं कुर्वाणो नावसीदति ॥ १२ ॥

८७९ परीवादं परार्थं च परिहासं परस्त्रियम् ॥
परवेश्मनि वासं च न कुर्वीत कदाचन ॥ १३ ॥

८८० परोऽपि हितवान्बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः ॥
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ १४ ॥

८८१ स बन्धुर्यो हिते युक्तः स पिता यस्तु पोषकः ॥
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥ १५ ॥

८८२ स भृत्यो यो विधेयस्तु तद्बीजं यत्प्ररोहति ॥
सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यस्तु जीवति ॥ १६ ॥

८८३ स जीवति गुणा यस्य धर्मो यस्य स जीवति ॥
गुणधर्मविहीनो यो निष्फलं तस्य जीवनम् ॥ १७ ॥

८८४ [त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ॥
कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ॥ २६ ॥]

८८५ भुजङ्गमे वेश्मनि दृष्टिदृष्टे व्याधौ चिकित्सा विनिवर्तते च ॥
देहे च बाल्यादिवयोऽन्विते च कालावृतोऽसौ लभते धृतिं कः ॥ २९ ॥

गरुड, op. cit., अ. १०८.

८८६ चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ॥
न परीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ ४ ॥

८८७ त्यजेद्देशमसद्वृत्तं वासं सोपद्रवं त्यजेत् ॥
त्यजेत्कृपणराजानं मित्रं मायामयं त्यजेत् ॥ ५ ॥

८८८ अर्थेन किं कृपणहस्तगतेन केन (पुंसां इ. पा.)
ज्ञानेन किं बहुशठाग्रहसंकुलेन ॥
रूपेण किं गुणपराक्रमवर्जितेन
मित्रेण किं व्यसनकालपराङ्मुखेन ॥ ६ ॥

८८९ लुब्धमर्थप्रदानेन श्लाघ्यमञ्जलिकर्मणा ॥
मूर्खं छन्दानुवृत्त्या च याथातथ्येन पंडितम् ॥ १० ॥

८९० सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ॥
इतरे खाद्यपानेन मानदानेन पण्डिताः ॥ ११ ॥

८९१ उत्तमं प्रणिपातेन शठं भेदेन योजयेत् ॥
नीचं स्वल्पप्रदानेन समं तुल्यपराक्रमैः ॥ १२ ॥

८९२ यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हितं वदन् ॥
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ १३ ॥

८९३ नदीनां च नखीनां (नखिनां इ. पा.) च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ॥
विश्वासो नैव गन्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १४ ॥

८९४ अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ॥
वञ्चनं चापमानं च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ १५ ॥

८९५ हीनदुर्जनसंसर्गे अत्यन्तविरहादरः ॥
स्नेहोऽन्यगेहवासश्च नारीसच्छीलनाशनम् ॥ १६ ॥

८९६ *कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना को न पीडितः ॥*
केन न व्यसनं प्राप्तं श्रियः कस्य निरन्तराः ॥ १७ ॥

८९७ कोऽर्थं प्राप्य न गर्वितो भुवि नरः कस्यापदो नागताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ॥
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः कोऽर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरा निपतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥ १८ ॥

८९८ सुहृत्स्वजनबन्धुर्न बुद्धिर्यस्य न चात्मनि
यस्मिन्कर्माणि सिद्धेऽपि न दृश्येत फलोदयः ॥
विपत्तौ च महद्दुःखं तद्बुधः कथमाचरेत् ॥ १९ ॥

८९९ यस्मिन्देशे न संमानं न प्रीतिर्न च बांधवाः ॥
न च विद्यागमः कश्चित्तं देशं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

९०० विद्याघातो ह्यनभ्यासः स्त्रीणां घातः कुचैलता ॥
व्याधीनां भोजनं जीर्णं शत्रोर्घातः प्रपञ्चता (प्रगल्भता इ. पा.) ॥ २१ ॥

९०१ तस्करस्य वधो दण्डः कुमित्रस्याल्पभाषणम् ॥
पृथक्शय्या तु नारीणां ब्राह्मणस्यानिमन्त्रणम् ॥ ३० ॥

९०२ शनैर्विद्या शनैरर्थाः शनैः पर्वतमारुहेत् ॥
शनैः कामं च धर्मं च पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥ ४६ ॥

१०३ शाश्वतं देवपूजादि विप्रदानं च शाश्वतम् ॥
शाश्वतं सगुणा विद्या सुहृन्मित्रं च शाश्वतम् ॥ ४७ ॥

१०४ ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां
ये यौवनस्था ह्यधनात्मदाराः ॥
ते शोचनीया इह जीवलोके
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ४८ ॥

१०५ आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥
नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ५२ ॥

१०६ अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः
परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥
उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते
हयाश्च नागाश्च वहन्ति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

१०७ अर्थाद्भ्रष्टस्तीर्थयात्रां तु गच्छे-
त्सत्याद्भ्रष्टो रौरवं वै व्रजेच्च ॥
योगाद्भ्रष्टः सत्यधृतिञ्च गच्छेत्
राज्याद्भ्रष्टो मृगयायां व्रजेच्च ॥ ५४ ॥

Ibid. अ. १०९.

१०८ यो ध्रुवाणि परित्यज्य ह्यध्रुवाणि निषेवते ॥
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति ह्यध्रुवं नष्टमेव च ॥ १ ॥

१०९ वाग्यज्ञहीनस्य (प्रागल्भ्यहीनस्य इ. पा.) नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ॥
न तुष्टिमुत्पादयते शरीरे
ह्यन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥ २ ॥

११० कुले नियोजयेद्भक्तं पुत्रं विद्यासु योजयेत् ॥
व्यसने योजयेच्छत्रुमिष्टं धर्मे नियोजयेत् ॥ १० ॥

१११ [स्थानेष्वेव प्रयोक्तव्या भृत्याश्चाभरणानि च ॥]
न हि चूडामणिः पादे शोभते वै कदाचन ॥ ११ ॥

११२ चूडामणिः समुद्रोऽग्निर्घण्टा चाखण्डमम्बरम् ॥
अथवा पृथिवीपालो मूर्ध्नि पादे प्रमादतः ॥ १२ ॥

११३ कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ॥
न च विरौति न चापि स शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ १४ ॥

११४ न सदश्वः कशाघातं सिंहो न गजगर्जितम् ॥
वीरो न परनिर्दिष्टं न सहेद्भीमनिःस्वनम् ॥ १७ ॥

Ibid. अ. ११०.

११५ पुष्पात्पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ॥
मालाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥ ३ ॥

११६ दोग्धारः क्षीरभुञ्जाना विकृतं तन्न भुञ्जते ॥
परराष्ट्रं महीपालैर्भोक्तव्यं न च दूषयेत् ॥ ४ ॥

९१७ नोपच्छिन्द्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी लभते पयः ॥
एवं राष्ट्रं प्रयोगेण पीड्यमानं न वर्द्धते ॥ ५ ॥

९१८ ऐश्वर्यमध्रुवं प्राप्य राजा धर्मे मतिं चरेत् ॥
क्षणेन विभवो नश्येन्नात्मायत्तं धनादिकम् ॥ ८ ॥

९१९ व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रभवन्ति गात्रे ॥
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोको न चात्महितमाचरतीह कश्चित् ॥ १० ॥

९२० निःशंकं किं मनुष्याः कुरुत परहितं युक्तमग्रे हितं यत्
मोदध्वं कामिनीभिर्मदनशरहता मन्दमन्दाति दृष्ट्या ॥
मा पापं संकुरुध्वं द्विजहरिपरमाः संभजध्वं सदैव
आयुर्निःशेषमेति स्खलति जलघटीभूतमृत्युच्छलेन ॥ ११ ॥

९२१ यस्य पुत्राश्च भृत्याश्च मन्त्रिणश्च पुरोहिताः ॥
इन्द्रियाणि प्रसुप्तानि तस्य राज्यं चिरं न हि ॥ २० ॥

९२२ येनार्जितास्त्रयोऽप्येते पुत्रा भृत्याश्च बान्धवाः ॥
जिता तेन समं भूपैश्चतुरब्धिर्वसुन्धरा ॥ २१ ॥

९२३ मनस्तापं न कुर्वीत आपदं प्राप्य पार्थिवः ॥
समबुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥ २३ ॥

९२४ धीराः कष्टमनुप्राप्य न भवन्ति विषादिनः ॥
प्रविश्य वदनं राहोः किं नोदेति पुनः शशी ॥ २४ ॥

९२५ कारणेन विना भृत्ये यस्तु कुप्यति पार्थिवः ॥
स गृह्णाति विषोन्मादं कृष्णसर्पविसर्जितम् ॥ २७ ॥

९२६ चापलाद्वारयेद्दृष्टिं मिथ्यावाक्यञ्च वारयेत् ॥
मानवे श्रोत्रिये चैव भृत्यवर्गे सदैव हि ॥ २८ ॥

९२७ सुखप्रवृत्तैः साध्यन्ते शत्रवो विग्रहे स्थितैः ॥ ३१ ॥

९२८ उद्योगः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ॥
षड्विधो यस्य उत्साहस्तस्य देवोऽपि शंकते ॥ ३२ ॥

९२९ उद्योगेन कृते कार्य्ये सिद्धिर्यस्य न विद्यते ॥
दैवं तस्य प्रमाणं हि कर्त्तव्यं पौरुषं सदा ॥ ३३ ॥

Ibid. अ. १११.

९३० यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ॥
तथा चतुर्भिर्भृतकं परीक्षयेत्
व्रतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ३ ॥

९३१ निरालस्या सुसन्तुष्टाः सुस्वप्नाः प्रतिबोधकाः ॥
सुखदुःखसमा धीरा भृत्या लोकेषु दुर्लभाः ॥ १९ ॥

९३२ [यत्किंचित्कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥
तेन स वर्द्धते राजा सूक्ष्मतो भृत्यकार्य्यतः ॥ २४ ॥

९३३ तस्माद्भूमीश्वरः प्राज्ञं धर्मकामार्थसाधने ॥
नियोजयेद्धि सततं गोब्राह्मणहिताय वै ॥ २५ ॥

Ibid. अ. ११२.

९३४ सावशेषाणि कार्याणि कुर्वन्नर्थैश्च युज्यते ॥
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ ४ ॥
९३५ विप्राणां भूषणं विद्या पृथिव्या भूषणं नृपः ॥
नभसो भूषणं चन्द्रः शीलं सर्वस्य भूषणम् ॥ १३ ॥
९३६ सत्यं शौचं मनः शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥
सर्वभूते दया शौचं जलशौचं च पञ्चमम् ॥ ३८ ॥
९३७ यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥
सत्यं हि वचनं यस्य सोऽश्वमेधाद्विशिष्यते ॥ ३९ ॥
९३८ दरिद्रस्य मनुष्यस्य प्राज्ञस्य मधुरस्य च ॥
काले श्रुत्वा हितं वाक्यं न कश्चित्परितुष्यति ॥ ४३ ॥

Ibid. अ. ११३.

९३९ नात्मच्छिद्रं परे दद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य च ॥
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि परभावञ्च लक्षयेत् ॥ १५ ॥
९४० यस्मिन्कस्मिन्कृते कार्ये कर्त्तारमनुवर्त्तते ॥
सर्वथा वर्त्तमानोऽपि धैर्यबुद्धिं तु कारयेत् ॥ २४ ॥
९४१ अत्यम्बुपानं कलिनाशनञ्च
धातुक्षयो वेगविधारणञ्च ॥
दिवाशयो जागरणञ्च रात्रौ
षड्भिर्नराणां निवसन्ति (प्रभवन्ति इ. पा.) रोगाः ॥ २८ ॥
९४२ त्रयो बलकराः सद्यो बालाभ्यङ्गसुभोजनम् ॥
त्रयो बलहराः सद्यो ह्यध्वा वै मैथुनं ज्वरः ॥ ३३ ॥
९४३ गजाश्वरथधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् ॥
अशुभं च विजानीयात्खरोष्ट्राजाविकेषु च ॥ ४१ ॥
९४४ गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्यांगभवं रजः ॥
एतद्रजो महाशस्तं महापातकनाशनम् ॥ ४२ ॥
९४५ अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्जनीरजः ॥
एतद्रजो महापापं महाकिल्बिषकारकम् ॥ ४३ ॥
९४६ शूर्पवातो नखाग्राम्बु स्नानवस्त्रमृजोदकम् ॥
केशाम्बु मार्जनीरेणुर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ ४४ ॥
९४७ षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुःकर्णश्च धार्यते ॥
द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्तं न बुद्ध्यते ॥ ५४ ॥
९४८ बहूनामल्पसाराणां समवायो हि दारुणः ॥
तृणैरावेष्टिता रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यते ॥ ६६ ॥

Ibid. अ. ११४.

शौनकीयनीतिसार

९४९ आलापाद्गात्रसंस्पर्शात्संसर्गात्सहभोजनात् ॥
आसनाच्छयनाद्यानात्पापं संक्रमते नृणाम् ॥ ६ ॥
९५० आसनादेकशय्यायां भोजनात्पंक्तिसंकरात् ॥
ततः संक्रमते पापं घटाद्घट इवोदकम् ॥ ८ ॥
९५१ दाता दरिद्रः कृपणोऽर्थयुक्तः
पुत्रोऽविधेयः कुजनस्य सेवा ॥

परोपकारेषु नरस्य मृत्युः
प्रजायते दुश्चरितानि पंच ॥ १७ ॥

९५२ कुरंगमातंगपतंगभृङ्ग-
मीना हताः पंचभिरेव पंच ॥
एकः प्रमाथी स कथं न घात्यो
यः सेवते पंचभिरेव पंच ॥ २१ ॥

९५३ अधीरः कर्कशः स्तब्धः कुचेलः स्वयमागतः ॥
पंच विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा अपि ॥

९५४ आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ॥
पञ्चैतानि विविच्यन्ते जायमानस्य देहिनः ॥ २३ ॥

९५५ पर्वतारोहणे तोये गोकुले दुष्टनिग्रहे ॥
पतितस्य समुत्थाने शस्ताः पंच (ह्येते) गुणाः स्मृताः ॥ २४ ॥

९५६ अभ्रच्छाया तृणादग्निर्नीचसेवा पथो जलम् ॥
वेश्यारागः खले प्रीतिः षडेते बुद्बुदोपमाः ॥ ३९ ॥

९५७ अबलस्य बलं राजा बलस्य रुदितं बलम् ॥
बलं मूर्खस्य मौनं हि तस्करस्यानृतं बलम् ॥ ४१ ॥

९५८ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मतिम् ॥
तथा तथा हि सर्वत्र श्लिष्यते लोकसुप्रियः ॥ ४३ ॥

९५९ लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यति त्रिभिः ॥
तस्माल्लोभो न कर्तव्यः प्रमादो नो न विश्वसेत् ॥ ४४ ॥

९६० तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ॥
उत्पन्ने तु भये तीव्रे स्थातव्यं वै ह्यभीतवत् ॥ ४५ ॥

९६१ ऋणशेषं चाग्निशेषं व्याधिशेषं तथैव च ॥
पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्माच्छेषं न कारयेत् ॥ ४६ ॥

९६२ कृते प्रतिकृतं कुर्याद्धिंसिते प्रतिहिंसितम् ॥
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥ ४७ ॥

९६३ स भुंक्ते स द्विजो भुंक्ते समदोषनिरूपणम् ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन द्विजः पूज्यः प्रयत्नतः ॥ ५० ॥

९६४ ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ॥
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥ ५३ ॥

९६५ तन्मंगलं यत्र मनः प्रसन्नं
तज्जीवनं यत्र परस्य सेवा ।
तदर्जितं यत्स्वजनेन भुक्तं
तद्गर्जितं यत्समरे रिपूणाम् ॥ ५४ ॥

९६६ नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च ॥
मूलान्वेषो न कर्तव्यो मूलाद्दोषो न हीयते ॥ ५७ ॥

९६७ राज्यश्रीर्ब्रह्मशापान्ता पापान्तं ब्रह्मवर्चसम् ॥
आचान्तं घोषवासान्तं कुलस्यान्तं स्त्रिया प्रभो (भुः इ. पा.) ॥ ५९ ॥

९६८ सर्वे क्षयान्ता निलयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ६० ॥

९६९ यदीच्छेत्पुनरागन्तुं नातिदूरमनुव्रजेत् ॥
उदकान्तान्निवर्तेत स्निग्धवर्णाच्च पादपात् ॥ ६१ ॥

९७० अनायके न वस्तव्यं न चैव बहुनायके ॥
स्त्रीनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बालनायके ॥ ६२ ॥

९७१ अम्भसः परिमाणेन उन्नतं कमलं भवेत् ॥
स्वस्वामिना बलवता भृत्यो भवति गर्वितः ॥ ७० ॥

९७२ स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ ॥
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषणकारकौ ॥ ७१ ॥

९७३ ये पदस्थस्य मित्राणि ते तस्य रिपुतां गताः ॥
भानोः पद्मे जले प्रीतिः स्थलोद्धरणशोषणः ॥ ७२ ॥

९७४ स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदे स्थिताः ॥
स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः ॥ ७३ ॥

९७५ आचारः कुलमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ॥
सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥ ७४ ॥

९७६ वृथा वृष्टिः समुद्रस्य वृथा तृप्तस्य भोजनम् ॥
वृथा दानं समृद्धस्य नीचस्य सुकृतं वृथा ॥ ७५ ॥

९७७ दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो यस्य हृदये स्थितः ॥
हृदयादपि निष्क्रान्तः समीपस्थोऽपि दूरतः ॥ ७६ ॥

Ibid. अ. ११५.

९७८ न प्रविश्य वनं कश्चिन्नृपः ख्यातोऽस्ति भूतले ॥
निखिलं यस्तिरस्कृत्य सुखं तिष्ठति निर्भयः ॥ १६५ ॥

पद्म. भूमिखंड. अ. ६६.

९७९ परेषां प्राणयात्रार्थं तत्कर्तुं युज्यते शुभाः ॥
आत्मप्राणहितार्थाय न साधूनां प्रशस्यते ॥ ४२ ॥

स्कांद. नागरखंड. अ. ५१.

बृहस्पतिनीतिसार

९८० न सदश्वः कशाघातं सिंहो न गजगर्जितम् ॥
वीरो वा परनिर्दिष्टं न सहेद्भीमनिःस्वनम् ॥ १७ ॥

गरुड. op. cit., अ. ११०.

Note:—I am very much indebted to Mr. V. S. Prabhu, M. A., for having gone through the Subhāsitas and made the necessary suggestions; and to Prof. J. H. Dave, M. A., LL. B., Hon. Registrar, for creating all the facilities for me towards the publication of the work.